

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

**РОБОТА З ДІТЬМИ, ПОСТРАЖДАЛИМИ ВІД ДОМАШНЬОГО
НАСИЛЬСТВА В МОЛОДШІЙ ШКОЛІ**

Кваліфікаційна робота

На здобуття ступеня вищої освіти «МАГІСТР»

Виконала
студентка 2 курсу 211 групи
Спеціальності 231 Соціальна робота
заочної форми навчання
Освітньо-професійної програми
«Соціальна робота»
Діана РОМАНОВА

Керівник
к.пед.н., доцентка Тетяна ШВЕЦЬ

Рецензент: соціальний педагог
Херсонська загальноосвітня школа
I-III ступенів №37 ім. В. Дробота
Херсонської міської ради
Наталія КУЛАКОВА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА В УКРАЇНІ	6
1.1. Стан проблеми домашнього насильства в Україні	6
1.2. Організаційно-правові механізми запобігання й протидії домашньому насильству	10
1.3. Організація надання допомоги дітям, постраждалим від насильства	15
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА	25
2.1. Вплив насильства на розвиток особистості дитини	25
2.2. Сучасні підходи до надання допомоги дітям – жертвам домашнього насильства	28
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ СТАЛИ ЖЕРТВАМИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА	36
3.1. Програма психосоціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства	36
3.2. Методичні особливості діагностичного процесу у психосоціальній роботі з дітьми молодшого шкільного віку	51
3.3. Гра «Подорож до країни мрій» як засіб попередження деформацій соціального розвитку дітей молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства	59
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66
ДОДАТКИ	74
Додаток А. Кодекс Академічної доброчесності здобувача вищої освіти Херсонського державного університету	
Додаток Б. Методи залучення партнерів на різних етапах співпраці	

ВСТУП

Жорстоке ставлення до дітей визнано однією з найбільш розповсюджених форм порушення прав людини у світі. Постійні випадки насильства над дітьми стали нормою для багатьох українських сімей. Через карантинні обмеження і військовий стан проблема насильства щодо дітей стає все більш актуальною. Щорічно в Україні десятки тисяч дітей стають жертвами злочинів, з них більше 7 тисяч – жертвами сексуальних злочинів. Проте достовірної статистики про дітей в Україні, що постраждали від насильства в сім'ї, не існує. Це пов'язане з відсутністю доступного механізму виявлення дітей, що постраждали від жорстокого поводження. Відомо, що 70 % всіх жертв важких насильницьких актів у сім'ї становлять жінки і діти.

Будь-який вид насильства здійснює на дитину негативний вплив на її психічний розвиток, порушує соціалізацію. Попередження такого розвитку подій можливе при ранньому виявленні випадків насильства й прийнятті заходів реабілітації дитини. Своєчасно надана підтримка може захистити дитину від насильства та мінімізувати наслідки травми.

Люди, що працюють з дітьми в школах, повинні знати про існування фактів насильства в сім'ї, про можливі ознаки пережитого насильства і про способи надання допомоги цим дітям, так як насильство, пережите в дитинстві, не тільки призводить до виникнення психологічних труднощів у дитини, а й чинить серйозний деформуючий вплив на весь подальший розвиток особистості.

У теперішній час проблема удосконалення методики психосоціальної роботи з дітьми-жертвами насильства усвідомлюється вченими та практиками як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Її вирішенню присвячені роботи таких вітчизняних та зарубіжних авторів як: О.Безпалько, О.Галай, Л.Головка, Л.Герасіної, Л.Гурковської, К.Гончарюк, Є.Дорохової, Д.Єльцова, Н.Смотрової тощо.

Психологічні аспекти соціальної роботи з дітьми, що пережили насильство, розкрито у наукових працях М.Гуліної, О.Боголюбової, Н.Зинов'євої. Проблема попередження насилля над дітьми знайшла відображення у дослідженнях І.Григи, М.Дмитренко, П.Власова, Ю.Петрушенко, В.Регульського, Т.Семигіної, М.Тропіна.

Ураховуючи актуальність та недостатність рівень дослідження проблеми в контексті психосоціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, ми обрали тему дослідження: **РОБОТА З ДІТЬМИ, ПОСТРАЖДАЛИМИ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА В МОЛОДШІЙ ШКОЛІ.**

Мета дослідження: узагальнити досвід, теоретично обґрунтувати програму психосоціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства і розробити методичні рекомендації щодо її реалізації.

Завдання дослідження:

- 1) Виявити особливості впливу домашнього насильства на розвиток дітей молодшого шкільного віку;
- 2) Узагальнити досвід надання допомоги дітям – жертвам домашнього насильства;
- 3) Використати теоретичні засади психосоціальної роботи з дітьми, які стали жертвами насильства для обґрунтування програми з роботи ними;
- 4) Розробити методичні рекомендації щодо психосоціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства.

Об'єкт дослідження: домашнє насильство як соціальна проблема.

Предмет дослідження: методика психосоціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які постраждали від домашнього насильства.

Методи дослідження: аналіз – для оцінки соціальних фактів насилля стосовно дітей, для з'ясування чинників жорстокого поведіння, виявлення наслідків насилля; узагальнення – для виявлення

теоретичних положень, які пояснюють явище насильства стосовно дітей; синтез – для розробки методики психосоціальної роботи з дітьми-жертвами насильства.

Наукова новизна результатів дослідження: вперше на основі психосоціального підходу розроблено програму роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами домашнього насильства; удосконалено методику діагностики у психосоціальній роботі з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами домашнього насильства; дістала подальший розвиток проблема надання своєчасної допомоги дітям-жертвам домашнього насильства.

Практична значущість: запропоновано зміст, форми і методи психосоціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами домашнього насильства, а також методичні рекомендації щодо удосконалення відповідної діяльності, які можуть бути використані соціальними працівниками Центру соціально-психологічної реабілітації. Запропоновані матеріали також можуть бути корисними соціальним педагогам психологічної служби загальноосвітньої школи для підвищення ефективності соціальної роботи у взаємодії з дітьми-жертвами насильства.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження обговорювались на засіданнях кафедри філософії, соціології та соціальної роботи ХДУ (протокол № ___ від ___ 18 р., протокол № ___ від ___ р., № ___ від _____ р.). За матеріалами випускної роботи опубліковано статтю «Організаційні засади соціальної роботи з дітьми, потерпілими від насильства в сім'ї» у збірнику «Магістерські студії».

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел, який містить 64 найменування, трьох додатків. Робота викладена на 65 сторінках основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА В УКРАЇНІ

1.1. Стан проблеми домашнього насильства в Україні

Феномен насильства стосовно дітей має культурно-історичну природу, але як соціальна проблема був осмислений лише у другій половині ХХ століття. Ознакою цього є прийняття Конвенції про права дитини та її ратифікація у більшості країн. Піонером у цьому процесі є США, де з середині 1960-х років прийнято низку законів, які передбачають юридичну відповідальність за насильство над дітьми, у першу чергу, з боку батьків.

Т.Рубан, розглядаючи історичні корені насильства й жорстокого поводження з дітьми, акцентує увагу на механізмі його відтворення у наступних поколіннях. Встановлено, що одним із джерел є пережитки патріархальної свідомості, що зумовлювало безправність жінок і дітей (у тому числі можливість продажу дітей). При цьому культурна традиція підтримувалась релігією. Починаючи з другої половини ХХ століття насильство у сім'ї як явище вивчається з принципово інших позицій. Важливим кроком стало створення Х.Кемпе концепції «синдрому битих дітей» (1961), де описано наслідки насильства [51, с.74].

У подальшому актуалізуються наукові дослідження цієї проблематики. Перші результати пов'язані з концептуалізацією понять «насильство в сім'ї», «домашнє насильство», «жорстоке поводження» тощо.

Слід вказати, що останнім часом позиції науковців щодо термінологічного позначення явища насильства змінились. Частина залишились прихильниками збереження поняття «насильство в сім'ї», інші надали перевагу поняттю «домашнє насильство»

За визначенням ООН, насильство в сім'ї передбачає насильницькі дії фізичного, психологічного і сексуального характеру особою або особами, які пов'язані родинними ч близькими стосунками.

Сімейне насильство – це ситуації, що постійно повторюються, коли один із членів сім'ї контролює або намагається повністю підпорядкувати іншого, що веде до спричинення психологічного, соціального, економічного, сексуального або фізичного збитку одному або декільком членам сім'ї [28].

Згідно з новою Конвенцією Ради Європи про попередження та боротьбу з насильством (2011) під домашнім насильством розуміється всі акти фізичного, сексуального психологічного чи економічного насильства, що здійснюються у сім'ї або на побутовому рівні або між колишнім чи теперішнім подружжям/партнерами, незважаючи на те, чи проживає правопорушник із жертвою або окремо від неї [6, с.13] Цей термін вважається більш широким, оскільки охоплює ті відносини, які не пов'язані зі шлюбом. Таке визначення набуває усе більшого поширення на міжнародному рівні.

Т.Семигіна зауважує, що стосовно насильства над дітьми в сім'ї застосовується поняття «жорстоке поводження з дітьми». А крім фізичного, психологічного, сексуального й економічного насильства виділяють «недбале ставлення до дитини». Останнє означає відсутність належного забезпечення умов, необхідних для здорового розвитку дитини (нявність харчування, одягу, житла, освіти, медичної допомоги), а також відсутність уваги, залишення без нагляду, через що вона може стати жертвою нещасного випадку [57, с.140].

Жорстоке поводження з дитиною також тлумачиться як навмисна чи необережна поведінка, дії дорослих чи інших дітей, які привели до травм, порушень розвитку, смерті або загрожує правам та благополуччю дитини. Жорстоким поводженням також вважається бездіяльність батьків (осіб, які їх замінюють), якщо така бездіяльність перешкоджає

оптимальному розвитку дитини, завдає шкоди фізичному чи психічному здоров'ю. Також науковцями вказується на відсутність диференціації термінів насильство над дітьми та жорстоке поводження з дітьми [20, с.88].

Психологічне насильство щодо дитини О. Александрова, Р.Боголюбова, Н.Васильєва поділяють на психологічну зневагу і психологічне жорстоке ставлення. Психологічна зневага трактується як послідовна нездатність батьків чи особи, яка доглядає, забезпечити дитині необхідні емоційну підтримку, увагу, почуття надійної прихильності. Психологічне жорстоке ставлення виражається у постійній чи періодичній словесній образі дитини, погрозах з боку батьків чи опікунів, учителів, приниження її людської гідності, обвинувачення в тому, в чому вона не винна, демонстрація нелюбові, ворожості до дитини [49]. До цього виду насильства належать також постійна неправда, обман дитини (у результаті чого вона втрачає довіру до дорослого), а також ситуації, коли вимоги до дитини не відповідають її віковим можливостям.

Зневага (нехтування) інтересами і потребами дитини (або економічне насильство) передбачає відсутність належного забезпечення основних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні, медичній допомозі з боку батьків чи осіб, їх що заміняють, у силу об'єктивних причин (бідність, психічні хвороби, недосвідченість) і без таких [2]. Типовим прикладом зневажливого ставлення до дітей є залишення їх без догляду, що часто призводить до нещасних випадків, отруєнь та інших небезпечних для життя і здоров'я дитини наслідків.

Поняття «жорстоке ставлення щодо дитини» включає фізичне насильство, інцест і сексуальне насильство, а також психологічно негативне звернення, яке може передбачати, наприклад, ігнорування дитини, її залучення до насильства між батьками, а також іншими членами сім'ї. У цьому ж переліку знаходиться ситуація, коли дитина

постійно спостерігає за насильницькими відносинами між батьками, хоча сама не є безпосередньою жертвою [3]. Жорстоке ставлення до дитини і нехтування її інтересами можуть мати різні види і форми, але їх наслідками завжди є серйозний збиток для здоров'я, розвитку і соціалізації дитини, нерідко й загроза її життю чи навіть є причиною смерті.

Відповідно до статистичних даних з 34 773 звернень щодо насильства в сім'ї, які надійшли за перше півріччя 2011 р. до підрозділів уповноваженого органу виконавчої влади з питань попередження насильства у сім'ї, від жінок надійшло 31 119 звернень, від чоловіків – 3454, від дітей - 200 [29, с.11]. Але це, на нашу думку, не означає, що рівень насильства стосовно дітей є значно нижчим, ніж насильство над жінками. Це скоріше є ознакою латентного характеру цього явища.

К. Бартол в роботі «Психологія кримінальної поведінки» доводить, що тенденція розповсюдження сімейного насильства у США все ще досить значна, але рівень її віктимізації повільно знижується. Так, у 1998 р. 903.000 дітей стали жертвами жорстокого ставлення в сім'ї, але в 2000 р. їх число знизилось на 1%. Серед постраждалих – 53% жертви зневаги; 23% – піддавались фізичному насильству, 12% – сексуальним домаганням, а 6% – отримали психічні травми. Найбільш беззахисними перед насильством є діти молодше 3-х років, до них вживали такі збочені засоби, як «синдром трясіння дитини» і «синдром Мюнхгаузена» [С.39 Деструкція].

На сучасному етапі, як зазначає Т.Рубан, усе більшого поширення набуває ідея й філософія ненасильства, під якою розмують «систему етичних, моральних, психологічних, соціологічних і філософських дій, теорій, поглядів, які торкаються ненасильницького буття людини й суспільства, у дусі заперечення війни й будь-якої іншої форми насильства, утримання від деструктивної агресії» [51, с.74]. Для реалізації цих ідей пропонується дотримуватись принципу гуманізму й

вимог моралі, насамперед, відмовитись від тих практик, які прийнято уважати виправданими, законними, справедливими.

1.2. Організаційно-правові механізми запобігання й протидії домашньому насильству

Базові принципи захисту дитини від небезпек викладено в Конвенції ООН про права дитини, Конституції України, Сімейному кодексі, законі «Про охорону дитинства». Так, ст.150 Сімейного кодексу України проголошує заборону фізичних покарань дитини батьками, а також інших видів покарань, які принижують людську гідність.

У сфері запобігання й протидії домашньому насильству доцільно проаналізувати організаційно-правові механізми відповідних процесів. Тут можна виділити такі аспекти: 1) відповідальні органи й установи; 2) механізм виявлення фактів насильства; 3) модель взаємодії суб'єктів, залучених до протидії насильству стосовно дітей.

Органи та установи, відповідальні за здійснення заходів з попередження насильства стосовно дитини, встановлюються згідно із чинним законодавством. Тут є сенс здійснити порівняння закону «Про попередження насильства в сім'ї», що втратив чинність, і оновленого закону «Про запобігання й протидію домашньому насильству».

Відповідно до ст.3 закону «Про попередження насильства в сім'ї» здійснення відповідних заходів покладається на чотири суб'єкти: 1) спеціально уповноважений орган виконавчої влади із питань попередження насильства у сім'ї; 2) підрозділи органів внутрішніх справ; 3) органи опіки й піклування; 4) спеціалізовані установи для тих, хто вчинив насильство чи став його жертвою (кризові центри, центри медико-соціальної реабілітації). Спеціально уповноваженим органом визначено Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту (ст.5) [46].

При такому законодавчому регулюванні процесу попередження насильства в сім'ї існувала неузгодженість спеціального закону із іншими законодавчими актами, що регламентують діяльність суб'єктів протидії насильству щодо дитини. Відповідно до Порядку розгляду звернень і повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми (його загрози), координатором заходів щодо захисту дітей визначено службу у справах дітей. Спільно з центрами соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді вони реалізують функції виявлення випадків жорстокого поводження з дитиною і вжиття заходів щодо припинення насильства. Але у зазначеній вище статті закону, що втратив чинність, ці суб'єкти не вказані.

Згідно зі ст.6 закону України «Про запобігання і протидію домашньому насильству» виділено інші чотири типи суб'єктів [37]:

1) спеціально уповноважені органи у сфері запобігання й протидії насильству (центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування відповідної державної політики; місцеві державні адміністрації та відповідні структурні підрозділи; сільські, селищні, міські, районні ради та їх виконавчі органи);

2) інші органи та установи зі здійснення відповідних заходів (служби у справах дітей, підрозділи ррганів Нацполіції, органи управління освітою й навчальні заклади, органи охорони здоров'я й заклади, центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, суди, прокуратура, уповноважені органи з питань пробації);

3) загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб (центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри; центри соціально-психологічної допомоги; територіальні центри соціального обслуговування (надання послуг); інші заклади й установи, що надають соціальні послуги постраждалим. До числа спеціалізованих можуть бути віднесені притулки для

постраждалих, центри медико-соціальної реабілітації, кол-цетри, мобільні бригади соціально-психологічної допомоги тощо.

4) громадяни України, іноземці, особи без громадянства.

Що стосується спеціально уповноваженого органу у сфері запобігання й протидії насильству, то відповідно до оновленого законодавства таким є управління у справах сім'ї. Координатором заходів стосовно захисту дітей від жорстокого поводження визначено службу у справах дітей. Це головний орган, який забезпечує соціально-правовий захист дітей від насильства й жорстокого поводження.

Універсальне значення стосовно різних аспектів протидії насильству над дітьми мають центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Вони одночасно дотичні й до процесу виявлення фактів насильства, і до процесу взаємодії з питань профілактики й реабілітації учасників, і до процесу організації надання допомоги дітям-жертвам насильства та їхнім сім'ям.

Попередній аналіз переконує в наявності неузгодженостей стосовно законодавчого регулювання порядку виявлення фактів насильства та направлення постраждалих дітей для проходження реабілітації. Такий порядок регламентується Постановою КМУ «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» (2008), відповідно до якої такі особи направляються до притулків, кризових центрів, центрів медико-соціальної реабілітації. Відповідно спільного наказу Міністерств праці та соціальної політики, охорони здоров'я, освіти, а також державного комітету у справах сім'ї та молоді, діти направляються до кризових центрів, центрів соціально-психологічної допомоги, притулків, центрів медико-соціальної реабілітації, прийомних сімей.

Згідно з Порядком розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу (Постанова КМУ від 26.04.03 № 616), та Порядком розгляду звернень та повідомлень з

приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (наказ Держкомітету у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства освіти і науки, Міністерства охорони здоров'я від 16.01.2004 № 5/34/24/11), передбачено відвідання сім'ї представниками управління/відділу у справах сім'ї та молоді, служби дільничних інспекторів міліції, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а в разі отримання інформації про неповнолітнього — із залученням представників кримінальної міліції у справах дітей оовс, органу опіки та піклування і служби у справах дітей. За результатами складається акт з'ясування обставин вчинення насильства в сім'ї (відвідання сім'ї зазначеними суб'єктами передбачено спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді, Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2009; № 3131/386 «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ»).

Важливу роль у виявленні фактів насильства відіграють органи та заклади освіти й органи охорони здоров'я. Саме педагогічні працівники мають можливості першими спостерігати ознаки насильства (жорстокого поводження) стосовно дітей, отже, здійснити запобігання. Відповідно до закону України «Про освіту» обов'язком працівників освіти є захист дітей від будь-яких форм насильства, але способи його реалізації не конкретизовані. Зокрема, не передбачено обов'язку педагогічних працівників інформувати уповноважені органи про виявлення фактів насильства над дітьми (тим більше не встановлена відповідальність педагогів за приховування таких фактів або їх ігнорування). Такі повноваження працівників закладу освіти знайшли висвітлення у Порядку розгляду звернень і повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми (спільний наказ від 26.05.1999).

У зв'язку з отриманням дітьми тілесних ушкоджень у більшості випадків виникає необхідність отримання медичної допомоги. Звернення до закладів охорони здоров'я дозволяє також отримати сигнали про факти насильства стосовно дітей. Проте тут спостерігається та ж сама ситуація: відсутність закріплення функцій та повноважень закладів охорони здоров'я стосовно повідомлення про випадки насильства (за виключенням повноважень центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства у сім'ї, які переважно функціонують декларативно).

Функцією соціальних працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді є соціальне інспектування, яке передбачає відвідання родини, отже, можливість встановлення ознак насильства над дітьми. Серед завдань зазначених служб є: виявлення та облік сімей і осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, здійснення їхнього соціального інспектування й оцінки потреб; приймання заяв і повідомлень про випадки насильства в сім'ї/жорстокого поведіння стосовно дитини.

Звідси, у виявленні фактів насильства над дітьми можуть бути задіяні служби у справах дітей, органи опіки і піклування, кримінальна поліція у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, заклади освіти й охорони здоров'я.

У процесі взаємодії суб'єктів з питань попередження насильства щодо дітей виникає необхідність визначення координуючого органу. Прийняття різних законодавчих актів [36] породжує їх неузгодженість, зокрема в аспекті встановлення координуючого органу. У питаннях попередження насильства в сім'ї таким органом визначено управління у справах сім'ї, стосовно запобігання жорстокому поведінню з дітьми – служби у справах дітей, щодо соціального супроводу сімей, які опинились у складних життєвих обставинах – центри соціальних служб

для сім'ї, дітей та молоді. Слід зауважити, що однією з підстав, що дозволяє говорити про складні життєві обставини є насильство у сім'ї.

Таким чином, проведений аналіз організаційно-правових засад попередження насильства щодо дітей свідчить про готовність суспільства до системної роботи у цьому напрямі. Водночас, на рівні нормативно-правових актів існує неузгодженість щодо функцій суб'єктів даного процесу. Це призводить до різного тлумачення функцій тих чи інших органів, отже, зумовлює зменшення ефективності. Розглянуті функції суб'єктів запобігання й протидії домашньому насильству є основою побудови моделі їх взаємодії, організації соціального партнерства у роботі з дітьми, які стали жертвами насильства.

1.3. Організація надання допомоги дітям, постраждалим від насильства

Відповідно до закону України «Про запобігання і протидію домашньому насильству» до числа суб'єктів даного процесу віднесено загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб. До загальних служб віднесено: ЦСССДМ; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри; центри соціально-психологічної допомоги; територіальні центри соціального обслуговування (надання послуг); інші заклади й установи, що надають соціальні послуги постраждалим. Спеціалізованими службами є: притулки для постраждалих, центри медико-соціальної реабілітації, кол-центри, мобільні бригади соціально-психологічної допомоги тощо.

Розгляд організаційних засад надання допомоги дітям, які постраждали від насильства у сім'ї, доцільно почати з закону України «Про попередження насильства у сім'ї». Хоча на даний момент він

втратив чинність, з дослідницької точки зору вважаємо доцільним здійснити порівняння з більш сучасним організаційним забезпеченням соціальної роботи з дітьми-жертвами насильства у сім'ї.

Відповідно до закону України «Про попередження насильства у сім'ї» (2004) суб'єктами надання допомоги жертвам насильства є кризові центри (стаття 8) і центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї (стаття 9). Відповідальними за створення кризових центрів є місцеві адміністрації, які діють за поданням центрального органу виконавчої влади, який формує політику з питань попередження насильства у сім'ї з урахуванням соціальних потреб регіону (проте не зазначено, хто відповідальний за визначення таких потреб). Працівники таких центрів здійснюють прийом жертв насильства в сім'ї (потенційних жертв), а також осіб, які вчинили насильство (для проходження корекційної програми). Вони організують надання допомоги (психологічної, педагогічної, медичної, юридичної) жертвам; надають притулок для тимчасового перебування жертв; повідомляють членів сім'ї про права заходи і послуги, яким можна скористатись; повідомляють уповноваженні підрозділи органів Нацполіції про виявлені факти насильства. Також вони вивчають і узагальнюють причини та умови здійснення насильства у сім'ї, спільно із ЗМІ й громадськими організаціями беруть участь у проведенні просвітницької та виховної роботи.

Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства у сім'ї створюються у системі діючих закладів охорони здоров'я. У них поміщаються жертви насильства на підставі рішення медкомісії центру (за згодою або на прохання). У випадку насильства над дитиною потрібна згода одного з батьків, опікуна, усиновителя (якщо вона не зазнала насильства від одного з них) або органу опіки й піклування. Перебування у центрі відбуваються протягом терміну, необхідного для лікування та психосоціальної реабілітації. Під час перебування у центрі

жертви насильства у сім'ї: отримують первинну медико-санітарну і психологічну допомогу (окремі види психіатричної допомоги); набувають можливість отримання юридичних консультацій; можуть бути перенаправлені для подальшого лікування.

Діяльність цих установ до цього часу є декларативною, а допомога постраждалим від насильства в сім'ї надається іншими закладами та установам. У 2017 році закон України «Про попередження насильства у сім'ї» втратив чинність. Оновлені, з урахуванням міжнародних документів, положення сформульовані у законі «Про запобігання та протидію домашньому насильству». У ньому виділено два типи закладів, які надають допомогу постраждалим особам.

До загальних служб віднесено: центри соціальних служб, притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка), центри соціально-психологічної допомоги, територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), інші заклади, установи й організації, що надають соціальні послуги жертвам насильства. Діяльність перших п'яти закладів передбачає надання допомоги дітям.

Спеціалізовані служби підтримки постраждалих утворюються місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування (за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, коштів установ, організацій, добровільних внесків). До числа спеціалізованих служб можна віднести: притулки для постраждалих, центри медико-соціальної реабілітації постраждалих, кол-центр з питань запобігання та протидії домашньому насильству, мобільні бригади соціально-психологічної допомоги. Отже, центри медико-соціальної реабілітації постраждалих відповідають оновленому законодавству.

Функціями загальних та спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб є: прийом та розгляд заяв про отримання допомоги; оцінках їхніх потреб; надання соціальних послуг, сприяння наданню

правової допомоги, а також забезпечення тимчасового притулку; інформування органів влади й Нацполіції, а також служби у справах дітей про виявлення фактів домашнього насильства стосовно дітей, а також про осіб, яким надавалась допомога, та її результати.

На державному рівні функціонують центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, забезпечуючм надання допомоги сім'ям та особам, які опинилися у складних життєвих обставинах (у тому числі пов'язаних із насильством у сім'ї). Серед основних напрямів державної політики у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, є здійснення реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного і фізичного стану дітей, які зазнали насильства. Відповідно до Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [48, ст. 17], здійснення соціальної роботи з зазначеною категорією, покладається на: урядовий орган державного управління; республіканський (АР Крим), обласні, Київський та Севастопольський міські, районні, міські, селищні й сільські центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді та їх спеціалізовані формування. Серед завдань зазначених закладів є: надання первинної соціально-психологічної допомоги й правових, психологічних, соціально-медичних, соціально-психологічних послуг; забезпечення соціального супроводу сімей з дітьми.

Одним із спеціалізованих формувань ЦСССДМ є денний центр соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі. Це спеціалізована служба, метою якої є «надання комплексної соціально-психологічної, первинної правової допомоги, а також соціальних послуг особам, які постраждали». Постраждалим може бути надана можливість короткострокового чи цілодобового перебування у «кризовій кімнаті» - приміщенні, яке обладнане комунальними послугами й призначене для надання послуг. Вони можуть звернутись із дитиною. Строк

перебування у такій кімнаті не може перевищувати 10 діб. За погодженням із директором центру він може бути подовжений, але не більше ніж на 20 діб.

Центр створюється місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування з урахуванням потреб територіальної громади для проведення спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення юридичної чи фактичної нерівностей жінок і чоловіків щодо реалізації прав і свобод. Денний центр може бути юридичною особою або структурним підрозділом іншого закладу (установи) соціального чи іншого спрямування (закладу соціального захисту, соціального обслуговування тощо). Його завданнями є: «надання комплексної первинної правової та соціально-психологічної допомоги постраждалим; організація і підтримка груп взаємодопомоги постраждалих; реалізація програм для постраждалих осіб; організація та проведення для них семінарів і тренінгів; проведення соціально-профілактичної роботи та інформування населення про права постраждалих та соціальні послуги центру; надання можливості постраждалим особам короткострокового або цілодобового перебування у «кризовій кімнаті» (за наявності).

Напрямами діяльності денного центру є: надання постраждалим особам психологічної підтримки; сприяння у разі потреби у наданні екстреної медичної допомоги й безоплатної правової; інформування про функції інших суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії насильству, можливості отримання інших форм підтримки; роз'яснення причин домашнього насильства, та його наслідків для життя постраждалої особи та дітей; проведення оцінки потреб постраждалої особи, складення разом із нею індивідуального плану заходів для усунення складних життєвих обставин; визначення необхідності екстреної психологічної допомоги (кризової інтервенції) та вирішення питання щодо направлення постраждалої особи до загальної чи іншої

спеціалізованої служби підтримки постраждалих осіб; забезпечення надання допомоги у формуванні, розвитку та підтримці соціальних навичок, умінь і соціальної компетенції; надання допомоги з метою визначення основних проблем і шляхів їх розв'язання тощо. Денний центр надає такі соціальні послуги, як екстрене (*кризове*) *втручання, консультивання, інформування*, надання притулку тощо.

Допомога постраждалим здійснюється за такими напрямками: 1) надання інформації про права та можливості; забезпечення доступу до загальних та спеціалізованих служб підтримки (для отримання соціальних послуг медичної, соціальної, психологічної допомоги); надання тимчасового притулку; забезпечення доступу до правосуддя (безоплатна правова допомога). Питання надання допомоги дітям (недієздатним особам) вирішують їхні опікуни. У випадку якщо вони є кривдниками (чи ухиляються від захисту прав і інтересів), то органи опіки й піклування.

Постраждала дитина, відповідно до статті 22 [37], на час подолання причин і наслідків домашнього насильства може бути влаштована: 1) до родичів; 2) у сім'ю патронатного вихователя; 3) до центру соціально-психологічної реабілітації дітей або притулку для дітей, інших установ для дітей

Відповідно до Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей є закладом соціального захисту, який створюється для тривалого (стаціонарного) чи денного перебування дітей віком 3-18 років, що опинились у складних життєвих обставинах, надання комплексної соціальної, педагогічної, психологічної, медичної, правової допомоги. Центр підпорядковується службі у справах дітей, а його створення відбувається облдержадміністрацією із погодженням з Нацсоцслужбою. З 2020 року конкретизовано, що за потреби центр може функціонувати у адміністративно-територіальній одиниці як структурний підрозділ центру соціальних служб, центру надання

соціальних послуг, який діє у відповідній адміністративно-територіальній одиниці. У цьому випадку він утворюється органом місцевого самоврядування.

Завдання центру передбачають такі []: реалізація соціального захисту дитини, надання їй комплексу соціальних послуг; здійснення соціально-педагогічної корекції; сприяння формуванню життєвої позиції й подоланню асоціальної поведінки; а також сприяння поверненню до біологічної сім'ї (надання необхідної допомоги батькам); забезпечення відвідування закладів освіти (чи організація індивідуального навчання) з урахуванням потреб і можливостей дитини; сприяння соціально-психологічній адаптації дитині шляхом розробки рекомендацій педагогам і соціальним працівникам.

Відповідно до Типового положення, до Центру приймаються діти, які зазнали будь-якої форми насильства, які вчинили домашнє насильство (у випадку неможливості продовжувати проживання із законними представниками через вчинення ними домашнього насильства), а також діти, які постраждали від торгівлі людьми. У випадку, якщо насильницькі дії дитини мають кримінальний характер, їх перебування у Центрі не передбачається. Крім дітей-жертв насильства, до Центру приймаються безпритульні діти; ті, які залишились без піклування батьків; діти з сімей, що опинились у складних життєвих обставинах і через це не можуть забезпечити належного догляду за дитиною, вживають алкоголь, ігнорують батьківські обов'язки.

Діяльність Центру реалізується у напрямках: соціально-психологічне діагностування; реабілітація (соціально-медична, психологічна, педагогічна, соціальна), адаптація до сімейного оточення, правова допомога. Соціально-медичні заходи передбачають покращення здоров'я, у тому числі через корекцію психічного стану, оздоровлення, інформаційно-просвітницьку роботу з питань здорового способу життя. Комплексна реабілітація орієнтована на корекцію навчання, емоційного

стану, особистісних якостей (для інтеграції в суспільство), а також сприяння оволодінню уміннями й навичками самообслуговування, правилами нормативної поведінки й спілкування. Для забезпечення адаптації до сімейного оточення важливо встановити емоційні й соціальні зв'язки дитини з ним, здійснити соціально-психологічну реабілітацію для відновлення взаємовідносин з близькими людьми. Правовий аспект допомоги Центрів пов'язаний із встановленням особи дитини, необхідної інформації про неї й найближче оточення, інформування батьків/осіб, які їх замінюють/ служби у справах дітей про влаштування дитини; надання представникам дитини консультацій з правових питань, інформації про можливості отримання правової безкоштовної допомоги; представництво інтересів дитини в суді; сприяння органам опіки й піклування у пошуку можливостей влаштування дитини.

У Центрі передбачено дві форми перебування дітей: денна й стаціонарна (тривала). Наповнюваність групи не може перевищувати 10 осіб. До груп денного перебування влаштовуються діти, що проживають у сім'ях чи інтернатах, для отримання психологічної, медичної, педагогічної, правової, соціальної допомоги. Термін їх перебування визначається комісією центру, узгоджується із службою у справах дітей, але не може перевищувати 12 місяців. У групах стаціонарного перебування знаходяться інші категорії дітей, для яких передбачено навчання в загальноосвітніх закладах поблизу Центру (як виняток – за індивідуальними програмами навчання). Вони тут знаходяться не більше 9 місяців.

Підзаконними нормативними актами передбачено створення Всеукраїнської дитячої лінії (8-800-500-21-80) та системи телефонів довіри. Завданням цих структур є надання конфіденційних (анонімних) безкоштовних консультацій і психологічної допомоги. Науковці зазначають, що безкоштовна Національна «гаряча лінія» з питань

захисту прав і запобігання насильству щодо дітей (800-500-33-50) функціонує лише на базі Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна» [с.34].

Аналіз функцій суб'єктів протидії насильству дозволяє побудувати організаційну модель їх взаємодії у роботі з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства. Розробка також моделі взаємодії відповідає вимогам системного підходу, нормативно-правовим вимогам, теоріям соціального розвитку особистості.

Суб'єктами корекційно-реабілітаційної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства, є: заклад освіти, центр соціально-психологічної реабілітації дітей як заклад соціального захисту, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Роль останнього у зазначеному процесі пов'язана із відповідальністю за оцінку потреб дитини та її сім'ї, яка тісно пов'язана із процесом соціально-психологічної діагностики. Оцінка потреб дитини проводиться фахівцем із соціальної роботи за місцем проживання (перебування) сім'ї.

Типовою програмою передбачено необхідність здійснення спостереження за дитиною, до якого залучені психолог закладу соціального захисту дітей та інші працівники закладу, а також фахівці інших органів та організацій, причетних до надання Послуги соціально-психологічної реабілітації. Мова йде про заклади охорони здоров'я й заклади освіти за місцем розташування закладу соціального захисту. На нашу думку, у випадку нестационарного перебування дитини такими закладами є ті, які відповідають місцю проживання дитини.

Ми вважаємо доцільним диференціювати функції суб'єктів залежно від форми надання послуги. У випадку, коли послуга соціально-психологічної реабілітації надається стаціонарно, функцію координації дій суб'єкта реабілітації виконує Центр соціально-психологічної

реабілітації, а у випадку використання денної форми, таку функцію передати закладу освіти, а саме, його психологічній службі.

З виконанням функції координації пов'язане складання Індивідуального плану соціально-психологічної реабілітації дитини, який містить план заходів, які конкретизують зміст відповідної послуги і є актуальними для конкретної дитини. Типовим положенням пропонується відповідальними за складання такого плану призначати психолога. Таким підхід не узгоджується із холістичним принципом, на засадах якого будує свою діяльність соціальний працівник.

Індивідуальний план соціально-психологічної реабілітації дитини може бути розглянутий як засіб організації діяльності міждисциплінарної команди фахівців, які виступають як колективний суб'єкт. Мова йде про психолога й соціального педагога закладу освіти, педіатра закладу охорони здоров'я, фахівців закладу соціального захисту, а також фахівців служби у справах дітей. Останніх, у межах пропонованої нами моделі, слід розглядати як таких, що відповідають за якість надання послуги. Їх основними функціями мають бути контроль і оцінка проведених заходів, встановлення відповідності потребам дитини.

На основі аналізу організаційних засади надання допомоги дітям, які стали жертвами домашнього насильства, ми прийшли до висновку, що центр соціально-психологічної реабілітації дітей є оптимальною інституційною формою, що дозволяє організувати комплексну допомогу дітям-жертвам насильства. З урахуванням його підпорядкування службам у справах дітей саме цей орган має взяти функцію координації у розробці й реалізації відповідних програм.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА

2.1. Вплив насильства на розвиток особистості дитини

Стратегічне бачення перспектив розвитку суспільства зумовлює необхідність активної політики з протидії насильству, адже його негативний вплив на психіку дитини має відстрочені наслідки. Для розуміння особливостей психосоціальної роботи з дітьми-жертвами насильства виникає необхідність виявити зв'язок насильницьких дій з боку сімейного оточення на розвиток особистості дитини.

Насамперед, слід вказати, що науковці майже одноголосно сходяться на думці про існування відстрочених наслідків насильства. Посилаючись на німецьких вчених (К.Зайтт, А. Брімікомб, Р. Сафе) стверджується, що психіка дитини страждає не тільки внаслідок насильства щодо них, але й у випадку спостереження за відкритим насильством батьків одним стосовно іншого. Вони сприймають насильство як основу сімейних взаємин, зазнають у майбутньому експлуатації та насилля з боку батьків [27, с.50].

До числа наслідків домашнього насильства для дітей науковцями включено такі: посилення ймовірності самогубств дітьми скривджених матерів (у 6 разів) й схильності до вживання алкоголю й наркотиків (50%); посилення ймовірності втечі на вулицю заради припинення насильства; зростання ймовірності втягнення у злочин (поранення або вбивство батька) заради захисту матері; ризик емоційної деривації дитини через ворожість у ставленні до дитини або відчуженість жінок, що стали жертвами насильства, втрата також жінкою здатності належним чином піклуватись про свою дитину; перенесення на себе образливих дій, яких зазнає матір. До того ж, суттєво зростає ризик

народження хворих дітей матерями, які зазнали насильство (енурез, заїкання, неврози, церебральний параліч тощо) [25, с.13-14].

Цілком обґрунтованим є зауваження стосовно розширення рамок сімейного насильства за межі будинку шляхом скоєння жорстоких вчинків проти однолітків.

Науковці розглядають насильство як психотравмуючу ситуацію, що супроводжується сильним переляком, адже вона раптова, містить загрозу для життя, є неконтрольованою, адже дитина не має відповідного досвіду. Переляк виникає посттравматичний стрес [49]. Діти-жертви насильства демонструють різні варіанти розвитку й широкий спектр проблем. Дослідники акцентують увагу на психічних особливостях дітей, які постраждали від насильства у сім'ї.

С. Буров, Ю. Онишко, Л. Смилова стверджують, що майже всі, постраждалі від зневажливого ставлення, діти переживають психічну травму. Через це вони набувають специфічні емоційні, особистісні, поведінкові характеристики, які позначаються на подальшому житті. Такі діти спільні ставати агресивними, виявляючи свою агресію на дітях, молодших за віком, і тваринах. Також агресія може виявлятися у грі, або спалахи гніву у повсякденній діяльності. Можливий і протилежний варіант поведінки: надмірна пасивність, нездатність до самозахисту. В обох випадках порушуються стосунки з однолітками [26].

Наслідком насильства у багатьох випадках стає низька самооцінка, яка зумовлює фіксацію психологічних порушень і їх подальший вплив на різні вияви активності дитиною [14, с.53-74].

А.Стромило, С.Мукомел акцентують увагу на ексцентричній поведінці, негативних емоційних станах і соціально-психологічній дезадаптації жертв насильства. Емоційно депривовані діти у багатьох випадках прагнуть будь-яким способом привернути увагу до себе, у тому числі демонструючи зухвалу поведінку. Низька самооцінка супроводжується почуттям провини й сорому, переконаністю у власній

неповноцінності. Тому ускладнюється спілкування з однолітками, унеможлиблюється набуття від них поваги. Також серед дітей-жертв насильства спостерігаються прояви агресії (присупи безпричинної туги, почуття самотності, порушення сну). У підлітковому віці ймовірні спроби або завершені самогубства. Негативні емоційні стани, дезадаптація можуть спровокувати шантаж дорослих, вимагання від гвалтівників різних благ в обмін на обіцянку зберігати таємницю про сексуальне насильство [58, с. 140-143]

Л.Вольнова вказує на наявність травматичного досвіду, який часто виявляється в іграх, нічні кошмари і негативні переживання, які супроводжуються фізіологічними реакціями. Останні пов'язані з дією стимулів, які символізують пережиту травму. Намагаючись уникнути згадок про неї, вона не завжди може пригадати події, які з нею відбулися. Науковці акцентують увагу на втраті довіри до світу й порушенні комунікативних здібностей дитини. Відчуваючи відторгнення, підлітки схильні занурюватись у себе, у них з'являється підозрілість, бачення небезпеки там, де її немає. На фоні депресії може розвинутиись депресивно-маніакальний синдром і психосоматичні порушення. Не менш небезпечними є соціальні наслідки, які пов'язані з переносом негативного досвіду у доросле життя. Так, дівчата-підлітки схильні до одруження з чоловіком, який буде знущатись над нею, а хлопці-підлітки схильні провокувати бійки, у тому числі власне побиття (так за рахунок оточуючих реалізується прагнення підняти власну самооцінку) [50, с.118].

Існують спроби класифікувати наслідки насильства стосовно дітей. А. Мірошниченко розрізняє їх за часом. До наближених наслідків включено: фізичні травми, ушкодження, синдром струсу, а також гострі психічні порушення у відповідь на будь-який вид агресії (прагнення бігти, сховатися або, навпаки, вияв загальмованості, байдужості). Первинні наслідки пов'язані з переживанням тривоги, страху і гніву; у

старшому віці – депресії й почуття неповноцінності. Віддаленими наслідками є соматичні захворювання, порушення фізичного, психічного й особистісного розвитку, емоційні відхилення і соціальні наслідки [28].

Н.Гайдаренко, Н. Ярославцева класифікують наслідки насильства для дитини за його видом, виділяючи фізичні, сексуальні, психологічні та поведінкові проблеми. До числа останніх віднесено погіршення пізнавальних здібностей, затримку в розвитку, а також гіперактивність, погану успішність і стосунки з оточуючими, низьку самооцінку, почуття сорому й вини, депресію і тривогу [4, с. 42].

З урахуванням завдань нашого дослідження, представляє інтерес класифікація наслідків насильства залежно від віку дитини. Н.Асанова виділяє такі наслідки для дітей молодшого шкільного віку: реакції страху, нічні кошмари, невротичні розлади, агресія, ускладнення у школі, гіперактивність і регресивна поведінка [1, с. 16-45]. Важливо, що залежно від стадії розвитку дитини, на якій мало місце жорстоке поводження, його психологічні наслідки можуть мати різний характер.

Таким чином, без належно організованої системи запобігання й протидії домашньому насильству, що передбачає психосоціальну роботу з дітьми-жертвами, неможливо забезпечити повноцінний розвиток дитини, становлення її особистості. Надання своєчасної кваліфікованої психосоціальної допомоги дозволяє активізувати дію компенсаторних чинників, завдяки яким суттєво знижується ризики дезадаптації для дитини.

2.2. Сучасні підходи до надання допомоги дітям – жертвам домашнього насильства

На думку М.Холостової, незалежно від типу соціального закладу (інституту) та технології роботи з випадком у корекційно-реабілітаційній роботі із жертвами насильства найбільш

розповсюджений психосоціальний підхід. Він передбачає, з одного боку, використання наявних соціальних ресурсів, а з іншого - активізацію особистісних ресурсів жертви. При цьому передбачається застосування технік психологічного впливу на агресора, жертву та сім'ю в цілому. Корекційно-реабілітаційна діяльність може здійснюватися у таких формах як: індивідуальне консультування, робота з діадою (подружньою чи дитячо-батьківською), з цілою сім'єю, з окремими групами (насилниками, жертвами та їх батьками) [63].

I. Трубавіна характеризує роботу із сім'єю як із системою щодо реабілітації після здійснення насильства щодо дитини. Вона відбувається за такими етапами: 1) первинний прийом, збирання інформації, формування у батьків мотивації щодо роботи, психологічна підтримка дитини; 2) спільна нарада спеціалістів закладу підтримки і школи з метою вироблення спільної стратегії і програми дій щодо сім'ї; індивідуальна психотерапія дитини (сім'ї); групова психотерапія батьків; тренінги з дітьми з метою емоційної корекції, формування соціальних навичок, розвитку самоконтролю та вольової регуляції поведінки; тренінги для батьків з метою навчання навичок конструктивної взаємодії в сім'ї [61]. Окреслені вище цільові орієнтири нами враховані при розробці програми психосоціальної допомоги дітям-жертвам насильства.

Т. Семигіна вказує, що насильство над дитиною може трапитись у будь-якій сім'ї, незалежно від національності, класової належності чи релігії. Посилаючись на спеціалістів, які працюють з дітьми-жертвами фізичного/сексуального насильства, Т. Семигіна вказує на відсутність загальноприйнятої моделі кризового втручання. Кризове втручання й короткострокове психологічне консультування ефективні у разі одиничного інциденту. Для подолання наслідків тривлого насильства необхідна довготривала роботи не тільки з дитиною, а й з сім'єю [57, с.142]. Тим самим підтверджується пріоритет психосоціального підходу

у роботі з протидії насильству над дітьми. Корисними можуть виявитись рекомендації, щодо упровадження такого підходу на практиці.

Спеціалістам рекомендується не працювати наодинці, реалізуючи соціальну роботу із захисту прав дитини; рішення щодо насильства над дитиною не повинні прийматися одноособово. Це треба робити спільно з іншими спеціалістами, із залученням представників різних відомств, відповідальних за охорону здоров'я, освіти дітей. Для забезпечення співпраці можуть бути організовані спеціальні зустрічі.

Соціально-педагогічний підхід до протидії жорсткому поводженню з дітьми будується на основі концепції «допомоги для самопомоги», яка спрямована на зміну свідомості й поведінки дорослих і дітей. У цій концепції людина розглядається як суб'єкт, а не об'єкт соціальної роботи, що передбачає формування відповідальності за власне життя, уміння свідомо користуватися своїми правами. Надання допомоги жертвам насильства на основі цієї концепції передбачає: виявлення проблемного поля; встановлення контакту й формування позитивної мотивації щодо отримання соціальних послуг; надання комплексу соціальних послуг, що забезпечує особистісний розвиток і підвищення соціального статусу на основі оволодіння знаннями про права, навчанню вмінні ними користуватись, створення умов для їх реалізації та ознайомлення з установами та організаціями, до яких можна звернутись за допомогою. Результатом такого підходу є набуття знань, умінь і навичок щодо критичної оцінки, прийняття рішень, самоуправління в ситуаціях ймовірного насильства [14].

Надання допомоги жертвам насильства у сім'ї також може бути розглянуте у контексті профілактичної роботи, зокрема, вторинної й третинної профілактики. Вторинна застосовується до сімей, де спостерігається жорстоке ставлення до дітей. Вона передбачає своєчасне виявлення таких сімей, роботу з роз'яснення відповідальності за жорстоке поводження, зі зміни ставлення до дитини. Психосоціальна

підтримка й допомога у цьому випадку орієнтована на формування життєвих умінь і навичок самозахисту від насильства, усвідомлення цінності свого життя, ознайомлення з організаціями, які надають допомогу. Використовуються технології особистісно-орієнтованого соціального навчання, педагогічної підтримки й зміцнення сім'ї. У третинній профілактиці робота відбувається із жертвами насильства. Використовуються методи ведення випадку, рефлексії, переключення, створення виховних ситуацій, включення у позитивне соціалізуюче середовище та різні види діяльності, показ перспективи, реконструкція характеру тощо [14]. На нашу думку такі підходи можуть бути застосовані у роботі з молоддю й дорослими членами сім'ї, стосовно яких здійснено насильство. Він непридатний для надання допомоги дітям молодшого шкільного віку через несформованість у них якості суб'єктності.

Дж.Пірсом узагальнено принципи роботи з дітьми, які пережили насильство. До їх числа віднесено вимоги до втручання, яке повинно бути: усебічним (робота з широким спектром проблемної поведінки, втручання в умови середовища й оточення, прийняття до уваги соціальної ситуації), орієнтованим на розвиток дитини, спрямованим на наслідки, які унеможливають здатність справлятися з етапними завданнями розвитку; відповідність етапу розвитку, врахування рівня розвитку [2, с.194]. Особливу увагу слід звернути на останній принцип, адже стратегія психосоціальної допомоги дитині має враховувати вік дитини. Так, фруструючим для дитини молодшого шкільного віку (або дитини, яка має затримку розумового розвитку) може бути використання мовного підходу. У роботі з цією категорією дітей доцільною є ігрова терапія (у той час як у роботі з підлітком вона має обмежені можливості).

М.Фірсов розкриває особливості терапевтичної роботи з дітьми. Особливостями дітей є недостатня резвунутість комунікативних

навичок. Через це у роботі з дітьми до 12 років переважають ігрові методи та використання «дитячої мови» для адекватного реагування на специфічні запити дитини. Індивідуальна терапевтична допомога має бути спрямована на усвідомлення та подолання власних проблем і страхів. Така робота відбувається в ситуації «один на один». Підставою для її початку є вияв певної симптоматики: зміна поведінки, обмеження спілкування з іншими дітьми, неможливість вирішення завдань свого віку. Така індивідуальна соціальна робота з дітьми орієнтована на роботу зі страхами й зміну поведінки [62].

Особливим випадком вважається робота з дітьми, які стали жертвами або очевидцями насильства. У цій ситуації індивідуальна робота передбачає роботу з психотравмами. Науковці виділяють такі терапевтичні моделі індивідуальної роботи з дітьми: клієнт-центровану дитячу терапію, психодинамічну терапію, когнітивно-поведінкову терапію. Кожна з них має особливості. Для їх розуміння розкриємо специфіку кожного підходу [62].

Клієнтцентрована дитяча терапія (Екслайн) є серією кроків, кожен із яких визначений логікою подій. Дитині надається можливість вести себе у звичній манері. На першому етапі передбачається встановлення довірливих стосунків, демонстрація розуміння і поваги до можливостей дитини вирішувати свої проблеми. Клієнт центрована терапія має непрямий характер, ґрунтується на спонуканні до осмислення і дослідження своїх проблем.

Психодинамічна терапія передбачає конструкцію картини подій, що привели до психічної травми. Основною метою є допомога в усвідомленні того, що відбулось у минулому. Ця модель допомоги ґрунтується на теорії прив'язаностей Дж.Боулбі. Встановлено що розлука з матір'ю на ранніх стадіях розвитку зумовлює тривоги й переживання, які можуть приводити до поведінкових порушень. У психоаналітичному підході допомоги враховано типи прив'язаностей та

поведінкових реакцій дітей, що характеризують їхні типові переживання.

Когнітивно-поведінкова терапія дітей передбачає зміну уявлень та поведінки дитини. Поведінкова терапія за Е.Гамбрил ефективна при реорганізації стимулів, наслідків і в програмах багатофакторного впливу. За Роненом така терапія доцільна для формування навичок подолання з акцентом на розвиток у дітей навичок самоконтролю. Також для зменшення стресу рекомендується змінювати оточення клієнта. Такий підхід враховано у соціальній терапії, яка передбачає вплив не тільки на дітей, але й на оточення, зокрема, батьків (завдання соціальної реабілітації) [62].

Комплексну модель реабілітації дитини, що постраждала від жорстокого поводження, та її сім'ї пропонує З.Кузьміна. Вона ґрунтується на принципах сімейно-орієнтованого підходу, у якому об'єктом допомоги є не окрема дитина, а сім'я в цілому. Така реабілітація спрямована на профілактику нових випадків насильства та його наслідків, виправлення сімейної дисфункції та повернення дитини у сім'ю. Такі цілі досягаються завдяки укріпленню сім'ї та мобілізації її виховного потенціалу, попередженню психологічної травми дитини, пов'язаної з вилученням її з біологічної родини. Навіть за умов тимчасового вилучення дитини із сім'ї та розміщення у центрі соціально-психологічної реабілітації, відбувається системна робота із сім'єю для усунення причин жорсткого поводження із дитиною та повернення її у сім'ю [22, с.34].

Психологічна допомога дитині передбачає індивідуальну й групову психокорекційну роботу, яка будується з урахуванням результатів психологічного обстеження. Завданнями психологічної допомоги є: формування позитивної «Я»-концепції, відновлення самоприйняття й почуття власної гідності; відновлення здатності до встановлення довірчих відносин; відпрацювання травматичних

спогадів; розвиток соціальних якостей особистості; вироблення здатності до самостійного прийняття рішень; навчання навичкам вирішення конфліктів; формування почуття відповідальності за власне життя. Вона надається у формі індивідуальних консультацій, сімейного консультування, групових занять [22]. Виділені особливості психологічної допомоги дитині мають бути конкретизовані з урахуванням її віку. Так, у молодшому шкільному віці набуває значущість уміння правильно виражати свої почуття. Травмування психіки часто не дозволяє виразити свій стан словами. Тому доцільним є застосування елементів гри та творчості.

У роботі з жертвами насильства також можуть бути передбачені психотерапевтичні підходи, які ґрунтуються на роботі з емоціями (гештальттерапія, клієнт центрована терапія), з думками (психоаналітична терапія, раціонально-емотивна, когнітивно-біхевіоральна), з поведінкою (біхевіоральна, адлеріанська, терапія реальністю). Але не всі вони придатні для роботи з дітьми молодшого шкільного віку.

Не менш значущою є робота з батьками, яка будується залежно від ролі кожного у здійсненні насильства над дитиною. З. Кузьміна пропонує диференціювати їх на невинного батька, винного й такого, що нездатний захистити (знав, міг передбачити, але виявився нездатним виявити турботу й забезпечити захист). У першому випадку необхідно надати можливість емоційного від реагування ситуації й мобілізації внутрішніх ресурсів для подальшої допомоги дитині. У другому випадку слід з'ясувати мотиви поведінки, розширити репертуар батьківських реакції (навичок), допомогти усвідомити власний травматичний досвід, пов'язаний із насильством; мотивувати на лікування залежності (якщо вона є) за потреби виявити психічні розлади та забезпечити доступ до необхідної допомоги [22].

У ситуації, де йдеться про насильство над дитиною, метою має бути співробітництво з тим із батьків, хто його не чинив, щоб у майбутньому цей батько став на бік дитини. Інколи може скластися й так, що в майбутньому батько, який вчиняв насильство над дитиною, стане «досить непоганим» після проведеної з ним роботи. Іноді доцільні кардинальні заходи, ізоляція дітей від небезпечних і агресивних батьків [57].

Сім'я може потребувати правової й соціальної допомоги. Перша передбачає правову підтримку при розгляді касаційної скарги, відшкодування втрат, спричинених насильством дитині, правову допомогу дорослому як представнику дитині. Правова допомога надається у формі консультації або правового супроводу. Соціальна допомога передбачає надання підтримки для вирішення складної життєвої ситуації, у тому числі у вирішенні житлових і фінансових питань, оформленні допомог і пільг, у працевлаштування й сприяння подоланню залежностей, а також навчання соціальним навичкам [].

У зарубіжних країнах соціальна робота має системний характер. Так, у Швейцарії значна увага приділяється попередженню насильства в сім'ї саме через роботу з дітьми раннього віку. Для запобігання відтворення насильства у власній родині дітьми, які були його свідками в дитинстві, реалізується програма спеціальної освіти. Вона передбачає здійснення консультування, проведення занять із роз'яснення небезпеки насильства та недопустимості його здійснення. Активно використовуються ігрові форми занять [27].

Таким чином, психосоціальна робота з дітьми-жертвами насильства у молодшому шкільному віці будується на основі психосоціального підходу, який передбачає активізацію соціальних ресурсів, а також вплив на розвиток дитини. В обов'язковому порядку професійний вплив спрямовується не тільки на дитину, але й на сім'ю й більш широке соціальне середовище.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ СТАЛИ ЖЕРТВАМИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

3.1. Програма психосоціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства

Актуальність програми. При розробці програми ми ґрунтуємось на положеннях про: 1) шкоду для дитини - наявність відстрочених наслідків насильства над дитиною, які були охарактеризовані у підрозділі 2.1; 2) важливість створення безпечного середовища й забезпечення прав дитини. Також підґрунтям для розробки відповідної програми є норми міжнародного й вітчизняного законодавства [].

Обґрунтування програми. Розроблена програму ґрунтується на соціально-педагогічних положеннях про роль школи в розвитку й соціалізації дитини, положеннях вікової психології про особливості молодшого шкільного віку, а також особливості дітей-жертв насильства відповідного віку; вимогах системного підходу і концептуальних положеннях про особливості психосоціальної роботи.

При розгляді особливостей переживання насильства дитиною необхідно брати до уваги вікову періодизацію розвитку дитини. Періодизація вікового розвитку ґрунтується на соціальній ситуації розвитку (форми відносин дитини з дорослими й однолітками у той чи інший період), провідному виді діяльності (гра, навчання, праця), врахуванні психічного новоутворення (психічні процеси й властивості особистості) [5]. Ці складові можуть вказувати не те, що для дитини відповідного віку є найбільш травмуючим. Це дозволяє встановити напрями забезпечення відновлення після травми.

Розвиток дитини у науці розглядається як динамічний процес, який має стабільні й критичні періоди. Кожен такий період особливий. Під віковим періодом розуміють «відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, відносно стійкі якісні особливості». У межах періоду відбуваються кількісні та якісні зміни психіки, що дає змогу виділити певні стадії, які послідовно змінюють одна одну. Межі вікових періодів відносно рухливі. Перехід від попереднього періоду до наступного має кризовий характер» [1].

У молодшому шкільному віці (7–11 років): соціальна ситуація розширюється – дитина входить до світу дорослих, у якому їй відведене специфічне місце – місце учня. Починаючи з 6-7 років основним соціальним інститутом, що забезпечує онтогенетичний розвиток дитини стає школа. Вона розширює можливості дитини у пізнанні зовнішнього, а у подальшому і внутрішнього світу дитини [34].

Провідною діяльністю стає навчальна. Пам'ять і сприйняття дитини поступово стає все більше опосередковане мисленнєвою діяльністю. Тому на даному віковому етапі особливу роль набуває інтерпретація самою дитиною тих чи інших подій. У молодшій школі закладаються підвалини становлення соціальних відносин з однолітками у процесі соціально значущої діяльності навчання [34]. Це, насамперед, має бути враховано в організації психосоціальної допомоги жертвам насильства. Соціально-педагогічний вплив ґрунтується на відношеннях довіри.

Для цього віку провідним видом діяльності є навчання, найавторитетнішою особою стає вчитель. У зв'язку з цим молодші школярі можуть сильно переживати через пропуски занять, труднощі із засвоєнням шкільної програми. Тому вони потребують підтримки в цих питаннях, цікавляться впливом свого захворювання на навчання, участь у житті класу. Це може бути для них важливішим, ніж стан їхнього

здоров'я. Отже, слід потурбуватися про те, щоб дитина не відставала від однокласників, шкільної програми, занять.

Особливість молодшого шкільного віку (7-11 років) полягає в тому, що дитина вчиться порівнювати факти і робити висновки. Сучасна дитина може дізнатися про різні форми насильства у школі, зі ЗМІ, зі спілкування з однолітками та порівняти отримані відомості з фактами свого життя. Важливо, щоб висновки, зроблені нею з отриманої інформації, не завдали додаткових страждань. Цього можна уникнути, якщо заздалегідь підготуватися і зрозуміло пояснити дитині що таке насильство і як його результати можуть вплинути на життя. Особливе значення має обговорення перспектив на майбутнє (тобто ймовірність відстрочених наслідків насильства).

В молодшому шкільному віці діти починають більше цікавитися своїм тілом і процесами, що відбуваються в ньому. В них можуть виникнути конкретні запитання про сексуальні стосунки. Дитина постійно має безліч запитань та фантазій з цього приводу. Власні фантазії та відсутність зрозумілих пояснень з боку дорослих можуть призводити до посилення страхів, які накладаються на страхи, властиві цьому віку. Якщо раніше це був страх монстрів або інших уявних персонажів, то тепер діти починають боятися, що реальні люди можуть їм щось заподіяти. Інформація, яку отримує дитина, має бути точною і відповідною для її віку.

Вплив насильства на рівень досягнень дитини, а також наслідки психологічної травми, негативно позначається на соціальному розвитку дитини. Від рівня досягнень залежить оцінка дитини, отже, і її самооцінка. Важливо також враховувати, що особливе значення у міжособистісних стосунках набувають кооперація і справедливість. На зміну грі поступово приходить навчальна робота, а принцип задоволення трансформується. Тепер переживання дитини пов'язані з навчальною роботою, для забезпечення результативної якої докладаються зусилля.

Тому для розвитку особистості першочергове значення набуває формування працелюбності. У випадку нездатності справитись із навчальними завданнями посилюється почуття неповноцінності, а у подальшому виникають проблеми з однолітками. Це приводить до відмови від зусиль у досягненні цілей діяльності та відчуження від класного колективу [34, с.111]. У випадку, якщо дитина є жертвою насильства ці загрози зростають у рази.

При розробці програми ми брали до уваги вікові особливості, які позначаються на наслідках насильства, пережитого дитиною. Відомо, що у різні періоди життя реакція на таку травму може виявлятися по різному.

Мета програми: зниження ризиків дезадаптації, створення умов для забезпечення повноцінного розвитку дитини, становлення її особистості, зниж шляхом надання своєчасної кваліфікованої психосоціальної допомоги.

При розробці змістового блоку програми ми виходили з необхідності врахування наслідків насильства, пережитого дитини, які мають вікові особливості. У різні періоди життя реакція на травму може виявлятися по різному. Проаналізуємо вікові особливості реакцій на травму у дітей.

Діти молодшого шкільного віку (7–9 років) «поводяться практично так само, як і дошкільнята, а також мають: амбівалентні почуття стосовно дорослих, складності у визначенні сімейних ролей; затримки в розвитку та проблеми у спілкуванні з однолітками й дорослими; у поведінці відзначаються відчуження від людей; агресивна поведінка щодо однолітків; жорстокість щодо тварин; неуважність, неспроможність сконцентруватись на тому, чим займається, проявляє інші ознаки хронічного тривожного стану; швидка стомлюваність, знижена спроможність концентрувати увагу; прояви сексуалізованої

поведінки (наприклад, сексуальні ігри з іншими дітьми, елементи зваблення тощо) [34, с.271].

Також ми взяли до уваги моделі роботи з дітьми, які пропонуються іншими дослідниками. Основними напрямками корекційної роботи з дітьми з асоціальних сімей є «розвиток само розуміння та само прийняття, підвищення самооцінки, навчання навичкам ефективного спілкування та співпраці з однолітками» []. Існує думку, що корекційну роботу реалізувати у трьох напрямках: підвищення самооцінки, навчання керувати собою у нестандартних ситуаціях, зняття м'язової напруги [169-170].

Робота з агресивними дітьми, на думку _____, має проводитись у 3 напрямках: робота з гнівом, навчання прийнятним способам вираження гніву; навчання навичкам розпізнавання і контролю, вміння володіти собою в ситуаціях, які провокують спалахи гніву; формування здібностей до емпатії, довіри, співчуття, співпереживання []. Як бачимо, крім поведінкового (вираження гніву) враховано соціальний аспект (формування емпатії).

Ще один підхід до визначення ефективних стратегій допомоги психотравмованим дітям, ґрунтується на встановленні природи травми, етапу розвитку травми, віці дитини. Відповідно виділяються такі напрями психологічної допомоги: 1) підвищення ефективності дій у момент і після травми; 2) зменшення хворобливих проявів внаслідок впливу травмуючої події (відновлення нормального функціонування); 3) профілактика небажаних наслідків [].

Отже, у психосоціальній роботі з дітьми молодшого шкільного віку нами виділено такі змістові блоки програми: афективний, регулятивний, поведінковий, соціальний .

АФЕКТИВНИЙ БЛОК – робота з емоційним станом, навичками розпізнавання своїх станів, відновлення довіри, розвиток емпатії

РЕГУЛЯТИВНИЙ БЛОК – формування навичок самоконтролю

ПОВЕДІНКОВИЙ БЛОК – робота з гіперактивністю, недостатністю уваги, агресією (гнівом)

СОЦІАЛЬНИЙ БЛОК – розвиток соціальних відносин і корекція самооцінки.

Охарактеризуємо виділені змістові складові програми.

В афективному блоці ми виділили три аспекти, значущі у роботі з дітьми-жертвами насильства: встановлення довірливих відношень, розпізнавання свого стану, робота з негативними емоційними станами (тривожність).

Встановлення довірливих відношень з дитиною базується на використанні індивідуальних форм роботи. Методичними прийомами можуть бути: активне використання засобів невербальної комунікації, тактильний контакт, наснаження дитини до спонтанного вираження почуттів. Так, звертаючись до дитини, рекомендується встановити з нею контакт очей.

Наступний аспект афективного блоку – навчання розпізнаванню власного емоційного стану. У більшості випадків діти не здогадуються про існування таких станів і не можуть їх назвати. Тому доцільним є акцентуванні уваги на розпізнаванні своїх і чужих емоцій, що допомагає встановити відповідний стан. В одному випадку можна використати різні стандарти, а також таблиці і плакати із зображенням емоцій. За допомогою такого плакату дитина зможе розпізнати свій стан.

Другий варіант передбачає іншу процедуру: придумати назви тим емоційним станам, що зображені на плакаті. Дитина має визначити, у якому настрої перебувають зображені на картинці люди

Третій варіант розпізнавання емоційного стану – малювання. Дитині пропонується створити малюнки: «Я сердитий», «Мені радісно...», «Коли я щасливий». Для цього на великому аркуші розміщуються малюнки людей, що зображені у різних життєвих

ситуаціях. У такому зображенні має бути відсутнє обличчя, що дозволяє дитині завершити такий малюнок.

Емоційний стан дитини пов'язаний з її тілесними відчуттями. Це може служити опорою для розпізнавання свого стану. Для виявлення власних почуттів пропонується зосередити увагу на тому, що відбувається у тілі. Доцільно вчити дитину розуміти свої тілесні відчуття (у деяких випадках такі вправи рекомендується робити перед дзеркалом, а саме висловлювання настрою, що відчувається). Сигнали тіла більш легко розпізнаються й описуються дітьми. Це може бути почервоніння, судоми м'язів, непритомність від нервових зривів. Так, злість виражається у колотнечі серця, горінні щічок поколюванні у пальцях, свербління долоней, тощо. Глумачення таких повідомлень тіла дозволяє краще зрозуміти свій стан 162

Дитині пропонується задуматись над походженням цих сигналів, подумати, що їх викликає (наприклад, бійка, спостереження за агресивними діями дорослих, негативна оцінка з боку оточуючих). Наступний крок – назвати такі почуття (гнів, страх, тривогу, щастя, смуток, розчарування, збентеження, збудження, занепокоєння), а також подумати над різними способами вияву своїх почуттів та вибору найкращого. Така робота може завершуватись відпрацюванням ефективних моделей вияву своїх почуттів, що має позитивне значення для соціального розвитку дитини.

Тілесний аспект враховано у вправах на релаксацію, масажі. Зв'язок емоцій і тілесних рухів може бути реалізований у рухових емоційних іграх (наприклад, «Козаки-розбійники»). Їх рекомендується застосовувати у роботі з тривожними дітьми.

У дітей, що зазнали насильства у сім'ї, збільшується ймовірність набуття стану тривожності, який вказує на відсутність внутрішнього спокою. Якщо тривожність пов'язана зі стійким емоційним станом дитини, то епізодичні прояви неспокою й хвилювання позначаються

поняттям «тривога». У молодших школярів можуть зустрічатись стійкі психічні розлади (у 1,5 рази частіше, ніж у дошкільників) у вигляді тривожно-фобічних, депресивних, істероїдноподібних, вегетативно-судинних та інших соматичних порушень [31].

Тривожні діти очікують найгіршого в житті. Найбільш небезпечним є те, що такий прогноз самоздійснюється. Для таких дітей характерне очікування детальних указівок та інструкцій педагога, уведення обмежень їхньої діяльності. Така модель взаємодії є небажаною для розвитку дитини. Важливо заохочувати її самостійність та ініціативність. Для послаблення цієї суперечності слід вчити дитину приймати рішення, не боятись діяти. Ці цілі краще досягати через гру.

Також у роботі з тривожними дітьми слід правильно організувати їхню навчальну діяльність та педагогічно тактовно здійснювати її оцінку. Цей аспект доцільно обговорити на методичній нараді із педагогами школи.

В організації навчальної діяльності дітей, які виявляють ознаки тривожності не рекомендується залучати їх до тих видів роботи, які вимагають швидкості, а при здійсненні оцінки результатів діяльності важливо уникати жодних порівнянь із досягненнями інших.

Для відпрацювання тривоги й страху застосовується спільне з дорослими створення казок та історій. Встановлено, що часто тривога приписується вигаданому герою. Такий прийом допомагає зняти емоційну напругу дитини [с.170].

Охарактеризуємо *регулятивний блок* програми. Від розуміння свого емоційного стану здійснюється перехід до навчання керування ним. Для навчання умінню керувати своєю поведінкою доцільно залучати до спільного обговорення проблем. У групі це можна зробити у колі, проговоривши переживання, які їх хвилюють у тих чи інших життєвих ситуаціях.

До формування навичок самоконтролю ми пропонуємо підійти з позицій «укрощення гніву». Спочатку дитина має зрозуміти, що гнів – це нормальне явище, адже він є одним із наших почуттів. Залежно від соціальної ситуації «обсяг» гніву може збільшуватись чи зменшуватись. Отже, небезпечним є не сам гнів, а способи його вираження й здатність контролювати цей процес. Розвиток навичок самоконтролю доцільно здійснювати через програвання ситуацій «Коли люди дратуються». Дитина засвоює, що треба робити, щоб не образитись. У цьому допомагають навички емпатійної поведінки. Другою стороною проблеми є засвоєння адекватних способів вираження свого гніву.

Варто звернути увагу дитини на те, що гнів виправданий не завжди. Іноді він є неадекватною реакцією на дії інших людей. Тому перш ніж реагувати слід дитині пропонується подумати: з мене глузують чи жартують? Чим глузування відрізняється від жарту? Що таке недоречний жарт? Як мій досвід впливає на сприйняття жартів? Якщо це жарт, то й відповідати краще жартом і посмішкою. Важливо уникати вчинків, які розпалюють ворожнечу. Як варіант, можна використати ігнорування (наприклад, ухід). Отже, формування навичок самоконтролю пов'язане з когнітивним процесом оцінки вчинків інших людей.

Поведінковий блок програми має свою специфіку. Наслідками насильства над дитиною можуть бути гіперактивність і прояви агресії, які часто супроводжуються труднощами у навчанні, проблемами у відносинах з оточуючими, низькою самооцінкою.

Зовнішніми виявами гіперактивності є неухважність, імпульсивність, підвищена рухова активність. Вона кидає іграшки, штовхає однолітків, провокує конфлікти. Дитина не може відповідати вимогам дорослих, їй важко стримувати себе. Через неможливість контролювати поведінку, гіперактивна дитина не може бути уважною, сидіти нерухомо й не перебивати дорослого. Постійні зауваження й

погрози щодо покарання й образи однолітків провокують нові конфлікти, сприяють формуванню «негативних» рис характеру.

Для корекції імпульсивності проводиться ігрова терапія, пропонується робота з піском, крупною, водою, глиною. Обмеження й заборони у процесі занять слід робити спокійним і упевненим тоном, обов'язково надаючи альтернативні способи задоволення потреб. Застосовується релаксаційні вправи і вправи на тілесний контакт. Вони полегшують усвідомлення свого тіла, допомагають здійснювати контроль за рухами. Заборон має бути небагато, але вони мають бути чітко сформульовані. Для дітей молодшого шкільного віку інструкції мають містити не більше 10 слів. Такі діти не можуть довго очікувати обіцянок, тому вони мають якнайшвидше виконуватись дорослими. Звідси, й похвала має відповідати моменти і повторюватись через 15-20 хвилин.

Незалежно від неочікуваних дій дитини, дорослий має зберігати спокій. Перед реакцією на неприємну ситуації краще порадити до десяти, щоб уникнути емоційного вибуху. Насправді, така дитина потребує не вибухових реакцій дорослого, а розуміння і підтримки.

Спочатку бажано забезпечити тренування тільки однієї функції, наприклад, уважності. Іншого разу слід зосередитись на посидючості.

Слід також взяти до уваги, що гіперактивна дитина в захваті від усього нового й неочікуваного. Чим більш експресивним і творчим буде фахівець, тим більшу прихильність дитини він здобуде. Незвичність поведінки соціального педагога допомагає переключити увагу на необхідних предмет [167].

Для запобігання негативним формам вираження фізичної агресії доцільно застосовувати спортивні змагання, після завершення яких проводити групове обговорення почуттів. Це дозволяє дитині не тільки перевести агресію в інше русло, але й набувати соціальний досвід. Зняття фізичного напруження й робота з гнівом можуть передбачати

ліплення фігурки кривдника з глини та її символічне розбиття (руйнування); закопування іграшок у пісок [с.161].

Робота з вербальною агресією може ґрунтуватись на використанні гри «обмовлянки», які дозволяють виплеснути негативні емоції й запобігають виявам агресії. Виразити свій гнів також допоможуть ігри «Мішок для криків» (як альтернатива можуть бути використані склянка або труба). Для позбавлення від свого крику дитині пропонується перед початком заняття підійти до вказаного предмета й покричати в нього як можна голосніше.

Соціальний блок програми передбачає формування здатності до емпатії (співпереживання), набуття соціального досвіду, корекцію самооцінки.

Емпатія – здатність відчувати стан іншої людини, вміти ставати на її позицію. Одним із методів формування емпатії є рольова гра, у процесі якої з'являється можливість поставити себе не місце іншої людини, а завдяки цьому й оцінити свою поведінку, начебто зі сторони. Наприклад, якщо виникла бійка, можна розглянути цю ситуацію в групі, запросивши в гості відомих літературних героїв. Розігрується аналогічна сварка героїв, а потім просять дітей помирити їх. Пропонуються різні способи виходу з конфлікту. При цьому вони можуть прийняти позицію одного чи іншого герою (Тигреняти чи Кошеняти). Представляючи інтереси героїв вони набувають емпатичну здатність, уміння ставати на позицію іншої людини, розпізнавати її переживання. Це і є первинний досвід поведінки у складних життєвих ситуаціях.

Дітям можна запропонувати організувати міні-театр, де розіграти ситуації (наприклад, «Як Мальвіна посварилася з Буратіно»). Перед початком інсценізації, діти мають обговорити, чому герої казки вчиняють так або інакше. Для цього слід поставити себе на місце персонажів і подумати над питаннями: Що відчував Буратіно, коли Мальвіна посадила його у схованку? Що відчувала Мальвіна, коли

змушена була покарати Буратіно? Це допоможе дітям поставити себе на місце суперника і зрозуміти його вчинок. У перспективі це допоможе дитині навчитись брати відповідальність за ті чи інші дії, а не перекладати її на інших [163].

Для підвищення самооцінки слід проводити цілеспрямовану роботу, яка може передбачати використання прийомів звернення до дитини по імені, похвали за незначні успіхи у присутності інших людей (за умови дотримання предметності й щирості похвали). Важливо уміти знайти привід для похвали у будь-якій ситуації. Також рекомендуються ігри в колі («Компліменти», «Я дарую тобі»), які дозволяють побачити себе очима інших дітей. У приміщенні шкільного класу доцільно оформити стенд «Події тижня», де презентувати досягнення конкретних дітей.

Особливе місце має компетентність педагога, демонстрація патернів поведінки. Замість негативних оцінок особистості й вчинків дитини, треба вміти адекватно передавати свої почуття («Я засмучуюсь, коли іграшки розкидані»). Непряма оцінка вчинків через вираження власних почуттів знижує емоційне напруження, забезпечуючи при цьому зворотний зв'язок. Оцінка поведінки відбувається без перебільшень, обвинувачень і погроз. До того ж, завдяки цьому виникає почуття довіри до дорослого, з'являється можливість для конструктивного спілкування [164].

Процесуальний аспект програми реабілітації дітей молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства в сім'ї розкривається через послідовність етапів і методи діяльності.

Що стосується етапів діяльності, то ми, дотримуючись схеми самоорганізації, виділяємо такі: постановка проблеми (діагностика), цілепокладання, планування, виконання, оцінка, завершення.

Методи роботи з дітьми-жертвами насильства у сім'ї розкриваються О. М. Александровою, О. М. Боголюбовою, Н. Л. Васильєвою, М. А. Гуліною, Н. О. Зінов'євою, Н. Ф. Михайловою

До числа аналітичних методів психотерапії належить пісочна терапія. Вона може бути застосована тільки спеціально підготовленими фахівцями. Пісочна терапія як засіб впливу передбачає використання двох підносів, наповнених піском (мокрим і сухим) та колекції фігур (людей, казкових персонажів, тварин, будинків, рослин, транспортних засобів та інших «проективних предметів») Значення «проективним предметам» дитина надає довільно, розташовуючи їх так, як вважає за потрібне. Крім роботи на підносі, суттєве значення має розповідь історії, втіленій у створеній композиції. Терапевт під час кожної зустрічі фіксує обрані дитиною предмети, їх розташування, історію дитини. Доцільним є фотографування підносу для створення можливості подальшого аналізу на основі порівняння з попередніми сюжетами й наступними. Прийнято перший піднос уважати ескізом для подальшої їх послідовності. У процесі інтерпретації особлива увага надається окремим елементам або цілим мотивам.

Ще одним терапевтичним методом є серійне малювання. Уважається, що проблеми знаходять символічне втілення у малюнках. Завдяки цьому актуалізується можливість зцілення й вирішення внутрішніх конфліктів. Ми б рекомендувати звернути увагу на варіанти здійснення малювання, які узагальнені Н.Зінов'євою [16], у тому числі: намалювати «найкраще» за день, тиждень (як варіант – «найгірше» за ті ж періоди); намалювати свою сім'ю (у вигляді тварин або у конкретній обстановці); намалювати себе (а також через деякий час; або створити колаж про себе); намалювати найкращого друга (дорослого, якому я довіряю); намалювати свою мрію (бажання); намалювати дорогу свого життя (разом із усім тим, що заважає й що допомагає; встановити місце, де зараз знаходиться дитина, а також точки, де хотіла б опинитись).

Н.Зинов'єва пропонує цікавий прийом, який передбачає спільне малювання: спочатку психолог малює лінію (криву, зигзаг), а дитина створює на цій основі малюнок; потім вони міняються місцями. Крім змісту самого малюнку має значення рефлексія відчуттів під час малювання, а також розповідь дитини про свій малюнок. Рекомендується акцентувати увагу дитини на деталях малюнка, супроводжуючи процес питаннями: Про що думає цей стілець; Що збирається робити цей м'яч? Можна також запропонувати дитині побудувати діалог між двома частинами малюнка: столом і стулом, дівчинкою і хлопчиком, веселим героєм та засмученим тощо.

Також предметом обговорення можуть стати обрані дитиною кольори (особливе застосування чорного кольору). У міру опису малюнка відбувається ідентифікація дитини. Цей процес скеровується запитаннями фахівця (Чи буди у твоєму житті події, зображені на малюнку?).

Використовуючи схильність дітей молодшого шкільного віку проектувати події на вдуманих персонажів, можна запропонувати дитині намалювати сон дитини, яка лежить на ліжку (ця частина малюнку зображується фахівцем), а поруч дитині пропонується зобразити її поганий сон. Завдяки знаходженні зв'язку поганого сну з реальними життєвими подіями (наприклад, сварки батьків, ігнорування потреб, агресивні дії) можливі допомогти дитині усвідомити походження її негативного самопочуття.

Клієнтцентрована ігрова терапія ґрунтується на використанні вільної гри, яка передбачає гнучність і достатньо велику свободу дій. Науковці звертають увагу на переваги, якими володіє гра як засіб терапевтичного процесу: 1) зниження дискофорту дитини (немає дітей, які не вміють грати); 2) відповідність віку, що забезпечує збереження терапевтичних відносин; 3) можливість вираження почуттів, що недоступне іншим способам [].

У ігрових діях передбачається застосування конкретних предметів, за допомогою яких (скоріше, їх символічного значення) вдається реконструювати те, що дитина колись відчувала чи переживала. Завдяки цьому забезпечується активне самопізнання дитиною. На думку Г. Лендрета, гра є символічною мовою для самовираження дитини. Маніпуляції предметами дозволяють найбільш адекватно показати те, що складно виразити словами: ставлення до подій свого життя та місце дорослих значущих у ньому [17].

Широке поширення у роботі з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства або його свідками, мають рольові ігри. Дж. Мендел пропонує такі варіанти застосування рольової гри: 1) програвання ролі як спосіб визначення проблеми, усвідомлення своїх дій (те, що не піддається опису словами, виражається через роль); діти часто не вбачають зв'язку між своїми конкретними діями і небажаною реакцією оточуючих; 2) програвання ролі іншої людини (зміна ролей), здатність поставити себе на місце іншої людини щоб зрозуміти її почуття й думки; 3) репетиція бажаної поведінки (полегшення нових дій у реальних умовах після програвання ситуації у безпечній обстановці й набуття необхідних навичок) [9].

Особливу увагу ми хотіли б приділити використанню казок та історій у роботі з дітьми, які пережили насильство. Методичним аспектам використання казок у роботі з дітьми присвячені роботи Т.Зінкевич-Євстігнеєвої, Т.Журавель, О.Кочеміровської, С.Черняєвої, М.Ясеновської.

Насамперед, слід відзначити можливості казок у встановленні контакту з дитиною. Почати розмову про щось складне найлегше зі слів «Жила-була дівчинка, схожа на тебе...» (Д.Бретт). Така схожість має сприяти ідентифікації дитини з героєм, отже, знаходженню способів розуміння своїх труднощів і конфліктів [3]. Застосування казок та історій не тільки дозволяє встановити довірчі стосунки, а й виразити

почуття й думки, про які важко говорити. Кожна сказка складається для конкретної дитини відповідно до її проблем.

Таким чином, розроблена нами програма психосоціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які пережили насильство в сім'ї, ґрунтується на врахуванні вікових особливостей дитини, особливостей наслідків насильства для дітей різного віку. Вона охоплює цільовий, змістовий і процесуальний аспекти.

3.2. Методичні особливості діагностичного процесу у психосоціальній роботі з дітьми молодшого шкільного віку

До здійснення первинного діагностичного процесу можуть бути залучені психолог і соціальний педагог закладу освіти. Саме працівники освіти переважно першими стикаються з наслідками жорстокого ставлення до дітей, отже, вони мають володіти як засобами виявлення фактів сімейного насильства, так і змогою передавати здобуті відомості до компетентних органів та служб. Першочергового значення набуває взаємодія з фахівцями центру соціально-психологічної реабілітації дітей.

Т.Семигіна наголошує на особливостях організації діагностичного процесу. Вона вказує на необхідність: проведення зустрічей з дитиною на безпечній відстані від кривдників; обмеження часу бесіди з дітьми (не більше години); надання дитини можливості розповісти про все, що відбулося (без перебивать); уникати вимоги постійного повторення розповіді про події; запобігти будь-якого вияву недовіри до дитини; надання переваги відкритим, а не прямим питанням, грі та малюванню замість питанням. Слід пам'ятати, що дітям властиві мрії й фантазії, але це не є приводом до недовіри. Щоб уникнути помилок у процесі діагностики слід дослухатись до своєї інтуїції, помічати деталі у дитячих розмовах та іграх, звернути увагу на неузгодженості й недоречності [57].

Предметом діагностики є:

А) ознаки (факти) зневажливого ставлення (жорстокого поводження, насильства)

Б) наслідки насильства для розвитку дитини (наприклад, особливості пізнавальної сфери, емоційний стан тощо)

На нашу думку, до цього переліку варто додати ознаки, що характеризують індивідуально-психологічні особливості дитини, які вказують на додатковий ризик провокування агресивних дій з боку дорослих (наприклад, акцентуації характеру, психічні відхилення тощо)

Т.Семигіна пропонує іншу модель діагностичного процесу. Вона пропонує розглядати події у певному контексті, звертаючи увагу на супроводжуючі обставини, стан дитини та ситуацію в сім'ї (одиночність чи регулярність випадків насильства, вплив стресу чи вживання алкоголю тощо) [57].

Первинне обстеження має на меті встановлення з дитиною довірчих стосунків і оцінка домінуючих проблем дитини (у тому числі фактів насильства). Для досягнення першої мети можна застосувати бесіду. Бесіду рекомендується починати з обговорення нейтральних тем, не пов'язаних із травматичною ситуацією: це може бути школа, відносини з друзями, захоплення і т.д. Це дозволить не тільки встановити контакт з дитиною, але й залучити її до процесу взаємодії, створити підґрунтя для усвідомлення своїх почуттів.

Науковцями рекомендується спочатку підняти питання про почуття: «Що робить тебе щасливим? Коли тобі сумно, з чим це пов'язане?» Після того, як сформована атмосфера довіри, доброзичливості й безпеки, можна переходити до основних питань, пов'язаних із насильством: «Чи відбувалось із тобою щось погане? Чи були у твоєму житті ситуації, коли з тобою робили те, що тобі не подобається?»

Ще одним джерелом інформації є історія життя дитини відображена у документації та інших джерелах (документація з медичних та правоохоронних установ, зак закладів освіти). Можуть бути задокументовані звернення до відділень швидкої допомоги, травмпунктів, втеч з дому тощо [20, с.106].

Соціальні працівники можуть дізнатися про те, що над дитиною вчинено насильство, як від самої дитини, так і від її близького оточення, зокрема, її товариша, родича дитини, сусіда, іншого спеціаліста, наприклад, учителя. Під час отримання інформації такого роду від дитини необхідно: зважати на вік та рівень розуміння дитиною того, що сталося; довіряти словам дитини; слід запевнити її в тому, що вона вчинила правильно, розповівши комусь про насильство над нею; дати дитині знати, що ви неодмінно допоможете їй; пам'ятати про безпеку дитини та вимоги конфіденційності: під час діяльності із захисту дитини вона не повинна постраждати ще більше. Щоб дитина розповіла про вчинене над нею насильство або недбале ставлення, її потрібно переконати, що дорослі їй вірять. Загалом, для дітей не властиво вигадувати казки про насильство, оскільки вони не бажають завдати прикрощів родині. Для них більш характерним є заперечувати, що насильство мало місце, ніж визнати, що це сталося. Причина полягає в тому, що дітям соромно говорити про це, і вони відчують себе винними в тому, що з ними скоїли.

Для досягнення завдань діагностичного процесу, насамперед, застосовується метод спостереження. Предметом спостереження є різноманітні прояви поведінки. Саме вони можуть бути розглянуті як первинні сигнали про допомогу, які дитина подає, у тому числі на несвідомому рівні.

У дітей молодшого шкільного віку наявність проблем після перенесеної травми вказують наступні ознаки: дитина постійно плаче, тремтить або виглядає наляканою; занурена в самостимуляцію (в тому

числі і розкачування вперед-назад або хитає головою); у неї спостерігаються розлади сну (жахливі сновидіння, безсоння або надмірна сонливість); нетримання сечі в нічний час; відмічається порушення апетиту; можуть спостерігатись різні розлади самопочуття без явних причин (головний біль, запаморочення, біль у хребті, подразнення очей, розлади травлення); дитина проявляє агресивність або поводить себе дуже голосно та грубо під час гри; дуже замкнута, надмірно спокійна і слухняна, не проявляє свої почуття і бажання або пригнічена та байдужа; в поведінкових проявах повертається до більш раннього віку (наприклад, перестає контролювати сечовий міхур); не може концентрувати увагу або запам'ятовувати матеріал під час навчання у школі; проявляє метушливість і нездатність завершити розпочату справу; роздратована по відношенню до оточуючих, боїться та недовіряє їм; не може спільно взаємодіяти з іншими; весь час думає про погані речі, які, з точки зору дитини, відбудуться з нею у майбутньому [34].

Для дітей молодшого шкільного віку після сексуального насильства характерні амбівалентні почуття по відношенню до дорослих (одночасне існування протилежних відчуттів), труднощі у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, відрази, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці спостерігається відстороненість від людей, порушення сну, апетиту, агресивна поведінка, відчуття «брудного тіла», мовчазність або неочікувана балакучість, сексуальні дії з іншими дітьми [34, с.318]. Одною з ознак сексуального насильства є наявність у дитини невластивих її віку знань про сексуальні стосунки, які виявляються в їхній поведінці, в іграх з іншими дітьми чи з іграшками. Саме ці ознаки мають бути виявлені за допомогою спостереження.

Увагу дорослих також мають привернути проєкції дитиною власних дій (ситуацій) на інших людей. Наприклад, згадка дитиною «іншого хлопчика, якого я знаю» у контексті тої чи іншої ситуації.

Намагаючись подати сигнал про небезпеку, дитина робить це своєрідним способом, описуючи власну ситуацію через ситуацію вигаданої дитини. Такі натяки робляться друзям, вчителям, соціальним працівникам. Тому необхідно бути максимально уважними до таких повідомлень.

У посібнику [] пропонується застосовувати метод опитування за спеціально розробленою анкетю «Анкета на виявлення випадків жорстокого ставлення до дітей» виявлення випадків жорстокого ставлення до дітей. Ця анкета побудована з метою з'ясування наявності фактів покарань у житті дитини, а також її ставлення дитини до батьків.

Для діагностики наслідків насильства можуть бути забезпечені методи тестування. За допомогою бесіди не можна з'ясувати особливості афективної чи когнітивної сфери дитини, а особливо їх порушення. Для цього застосовується тестування.

«Для діагностики пізнавальної сфери дитини можуть бути використані тести: на пам'ять («Запам'ятовування 5-10 слів», пам'ять на числа (зорова); на увагу – вибірковість уваги, модифіковані цифрові таблиці Шульте, «Розплутування ліній», запам'ятовування предметів на столі, проба Когана на розподіл ознак; на інтелект – «Класифікація предметів», «Знайти спільне та відмінне», «Четвертий зайвий», «Піктограма», матриці Равена, значення прислів'їв і метафор, «Прості аналогії»» [].

Особливості емоційно-вольової сфери дитини можуть бути встановлені завдяки проєктивним методикам. Важливе значення має оцінка емоційного стану дитини (страхи, побоювання). Слід проаналізувати емоційні реакції дитини на стресову ситуацію, адекватність емоцій дитини її віку та обставинам, ступінь розвитку самоконтролю. Чим молодши дитина, чим складніше аналізувати її емоційний розвиток. Предметом оцінки є: особливості емоційних реакцій, характер поведінки (дратівливість, нетерплячість, зухвалість),

рівень тривожності і самоконтролю, прив'язаності й самостійності; рівень довіри до інших; намагання повернути до себе уваги; труднощі у спілкуванні, тривожність та побоювання) [20, с.118].

При встановленні факту насильства над дитиною слід взяти до уваги важливу обставину. У молодшому шкільному віці (а особливо у дошкільному) діти можуть не усвідомлювати, що над ними здійснюється насильство. Або можлива ситуація, коли факт насильства ними усвідомлюється, але його небезпечні наслідки не прогножуються. Через це дитини не надає належного значення тим чи іншим деталям.

Для розпізнання емоційного стану дитини, а також з урахуванням специфіки молодшого шкільного віку, найбільш ефективними спеціалісти вважають проєктивні методики, які націлені на роботу із підсвідомістю (а не свідомістю), що дозволяє уникнути травматичної ситуації через переживання під час відповідей на прямі запитання, або ж отримання недостовірної інформації через страх чи бажання дитини дати соціально позитивні відповіді. У цьому випадку процес розпізнання емоційного стану дитини відбувається за допомогою образів та сюжетів, які створюються дитиною. При цьому вона наділяє їх характеристиками свого внутрішнього світу, а також свого емоційного стану. Хоча проєктивна методика дозволяє отримати корисну інформацію, проте слід бути обережним при її використанні.

Наприклад, дітям можна запропонувати малювати на теми: «Сім'я», «У дитячому саду», «Мої кольорові сни», «Як я уявляю Страх», «Найгірші події мого життя», «Найкраще у моєму житті», «Мої мрії про майбутнє».

Ми підібрали і інші проєктивні методики, які можуть бути застосовані у роботі з дітьми молодшого шкільного віку для виявлення емоційного стану (додаток В). При цьому ми враховувати наявність труднощів дитини у вираженні власних почуттів. Наприклад, методика «Куц троянд» передбачає пропозицію дитині перетворитись на куц

троянд і описати свій вигляд, місцезнаходження, оточуюче середовище (після словесного опису пропонується створення малюнку). При інтерпретації малюнку враховуються розміри куща, кольори, навколишнє середовище, місце розташування куща. Додаткові питання дитині дозволяють уточнити значущі ознаки малюнка.

Емоційний стан дитини може бути зрозумілий завдяки методиці «Кактус». Малюнок уявного кактусу та його опис (насамперед, зображення голок) дають інформацію про агресивність дитини, її приховані бажання й прагнення.

Аналогічну функцію (оцінку емоційного стану дитини) виконує методика «Три малюнки». Вона також дає інформацію про стосунки із найближчим оточенням. Дитині пропонується намалювати три малюнки: Сьогодні, Завтра, Майбутнє. Важливо звертати увагу на графічні образи на малюнках, а також кольори.

Акцентуації характеру і наявність психічних відхилень у розвитку дитини молодшого шкільного віку можна виявити у спілкуванні з дитиною. Цій же меті служать тести «Методика диференційної діагностики депресивних станів» В. А. Жмурова або Зунге, «Методика вимірювання рівня тривожності» Тейлора, ММРІ. Але вони можуть бути застосовані лише для підлітків.

І. Трубавіна виділяє показники оцінки ефективності реабілітаційної роботи з сім'єю, де застосовувалося насильство щодо дітей. На основі цих показників ми зробили висновок про необхідність включення до діагностичного процесу: адекватності самооцінки, рівня тривоги, соціометричного статусу, адаптивних можливостей дитини.

І. Трубавіна також підкреслює, що психодіагностичний процес має сполучатись із соціально-педагогічним обстеженням, завдяки якому зясовується характер дитячо-батьківських стосунків, зокрема: ступінь відторгненості дитини (опитувальник батьківського ставлення), вплив

патологічних чинників (рівня сформованості батьківських почуттів/несприйняття дитини, характеру вимог до дитини тощо).

При оцінці сімейних і соціальних стосунків важливо проаналізувати; цінності у середовищі виховання дитини, наявність людей, яким дитина довіряє, наявність дружніх стосунків. Для досягнення цих завдань можуть бути використані методики складання генограми й екомапи.

Виявити специфіку сімейних та соціальних стосунків також може допомоги використання методики «Чарівна родина» (додаток В). Вона дозволяє з'ясувати мікроклімат в родині та її ресурси. Дитині пропонується намалювати, на кого перетворила чарівна фея всіх членів родини. Якість і характеристика предметів, на які перетворені члени родини, є достатньо інформативною, адже характеризують емоційні зв'язки дитини.

Ураховуючи складність ситуації насильства, після збирання первинної інформації, доцільно обговорити її в колі фахівців (наприклад, керівником Центру, психологом, соціальним працівником), а також співвіднести з відомостями, наданими іншими спеціалістами та членами сім'ї. Після цього слідує етап прийняття рішень. Ймовірно виникне ситуація необхідності скликати міжвідомчу зустріч для обговорення ситуації спільно з представниками різних служб (у тому числі, з представниками школи, закладу охорони здоров'я тощо).

Т.Семигіна підкреслює, що аналіз випадків насильства відрізняється за ступенем участі різних спеціалістів. Деякі справи можуть передбачати залучення представників поліції (якщо мав місце злочин). У більш простих випадках достатнім буде збирання інформації соціальним працівником і психологом. Залежно від результатів діагностики може виникнути необхідність тимчасового або постійного позбавлення батьківських прав (це відбувається рішенням суду) [57].

3.3. Гра «Подорож до країни мрій» як засіб попередження деформацій соціального розвитку дітей молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства

Для реалізації соціального блоку програми нами обрано метод гри. Ми виходили з того, що людям, а тим більше дітям, важко формулювати свої переживання і вербально виражати почуття, насамперед негативні. Гра дозволяє зробити це через дію. До того ж гра має терапевтичний ефект, оскільки під час її проведення створюються довірчі й безпечні відносини між учасниками, що дозволяє дитині вільно виражати себе тими способами, які їй доступні.

Мета: створення умов для знаходження нового значущого досвіду соціальної поведінки, що допоможе навчитись розбиратись у нестандартних життєвих ситуаціях. За допомогою дорослого дитина набуває розуміння того, що якщо складну ситуацію не можна змінити, до неї треба адаптуватись.

Застосування гри «Подорож до країни» ґрунтується на ідеях педагогіки пригод. Вона дозволяє ефективно вирішувати завдання корекції соціального розвитку дитини, а саме: виявлення актуальної проблематики для дитини, розвитку фантазії та уяви, вміння слухати іншого, ставити себе на його місце й висловлювати свої думки; здатність доступними способами осмислити навколишній світ з різних боків.

Крок перший – вибір способу пересування. Це може бути автомобіль, автобус, поїзд, літак, машина часу. Вибір виду транспорту має діагностичне значення. Надання переваги автомобілю може бути ознакою відчуження від людей. Доцільно стимулювати дитину до вибору «соціальних» видів транспорту. Це дозволить усвідомити роль найближчого соціального середовища у розвитку дитини, а також засвоїти відношення соціальної ієрархії, що має соціалізуюче значення.

Для проведення гри рекомендується використовувати зображення на плакаті салону автобуса (поїзда, літака). Ведучий демонструє таке зображення, характеризуючи призначення тих чи інших місць. Наприклад, у салоні автобуса є місце водія; з передніх місць відкривається краща панорама, можна бачити дорогу; є місця у кінці автобуса, з яких краще спостерігати, що відбувається попереду (водночас цих пасажирів складніше контролювати вчительці, яка, зазвичай, сидить попереду). Таке можна поділити місця на ті, які знаходяться біля вікон і дозволяють бачити, що відбувається за межами автобуса, а також ті, які ближче до проходу, отже, дають можливість вільно пересуватись по автобусу, щоб поспілкуватись.

Після цього ведучий оголошує, що на цьому автобусі всі відправляються у подорож. Він пропонує на макеті автобуса, який розданий дітям, помітити місце й особу водія, місце своє та вчительки, визначити, хто буде сидіти поруч із вами, вказати місця, де сидять ваші друзі. Також треба подумати над тим, на якому місці вам хотілося б сидіти найменше.

Крок другий – вибір друзів для подорожі. На цьому етапі пропонується обговорити з дитиною тематику: Про дружбу та друзів. Як знаходити друзів і знайомитись із ними. Що заважає дружбі? Чи треба просити вибачення? Допомагаємо самі та приймаємо допомогу: що краще? Як член команди, мені довіряють.

Одною із соціальних навичок є звернення по допомогу. Для оволодіння цією навичкою необхідно відпрацювання ряд кроків: формулювання суті проблеми; оцінка доцільності звернення за допомогою; прийняття рішення про вибір особи, яка здатна таку допомогу надати; звернення по допомогу й обґрунтування своєї проблеми. Таким способом закладається фундамент рефлексивних навичок.

На цьому етапі може бути проведена бесіда «Люди, яким я можу довіряти». Її початок може бути пов'язаний із виконанням вправи зі з'ясування позитивних рис характеру людей. Діти можуть назвати: надійність, чесність, готовність прийти на допомогу тощо. Завдяки такому прийому діти виявляються включеними у бесіду. Після цього висувається припущення про те, що люди, яким ми можемо довіряти, повинні мати такі риси характеру. Соціальний пропонує дітям відповісти на питання: «До кого я можу звернутися за підтримкою та як я це зроблю?». Після аналізу переліку таких людей та способів, за допомогою яких можна звернутися за підтримкою до них, важливо зробити узагальнення.

Дітям пропонується така модель: 1) формулювання прохання з акцентом на почуття («Будь ласка, мені дуже страшно, допоможіть мені зробити...»); прийняття допомоги для задоволення потреб або співпраця для досягнення мети; зворотний зв'язок – висловлення вдячності (вираження почуттів, слова подяки, допомога іншим). Після цього відбувається практичне тренування через виконання ігрові дії. Дитина у формі рольової гри тренує навички звернення по допомогу. Діти обговорюють успіхи один одного й те, що можна було б зробити краще, соціальний коригує і запобігає конфліктам та виявам агресії.

Крок третій – відправляємось до країни мрій. Кожна дитина з нетерпінням очікує Дня народження. Вона мріє про свято, подарунки, приємні відчуття, з цим пов'язані. На цьому етапі змістом взаємодії учасників гри є роздуми над темою «Свято. Подарунки. Цінності». Діти разом із дорослим осмислюють роль свята у житті (визначення улюбленого свята), значення підготовки до свята (радість очікування свята), роль подарунків у святковій події (як приємно не тільки отримувати, але й дарити подарунки) – це дозволяє зрозуміти сутність взаємодії. Найголовніший результат цього кроку – осмислення сутності цінностей через обговорення святкових подій.

Крок четвертий – повернення до Дому. На цьому етапі важливо підвести дітей до розуміння ролі Дому, сімейного вогнища як місця, де ти у безпеці. Це дає дитині відчуття психологічної захищеності. Що б не відбувалось під час подорожі – усе закінчується поверненням додому. Усі випробування, що трапляються під час пригоди, роблять нас більш сильними і мудрими.

Кожна дитина індивідуальна. Під час використання гри «Подорож до країни мрій» можна використовувати безліч допоміжних методів та форм: аналіз, вигадкування, малювання, розігрування тощо. Можна влаштувати імпровізований маскарад з використанням масок і костюмів, що допоможе дітям не тільки розслабитись, а й «увійти у роль». Можна розіграти знайомі ситуації, які викликають специфічні переживання. Отже, запропонована гра «Подорож у країну Мрій» відкрита для творчості тих, хто її буде застосовувати.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз організаційно-правових засад попередження насильства щодо дітей свідчить про готовність суспільства до системної роботи у цьому напрямі. Розглянуті функції суб'єктів запобігання й протидії домашньому насильству є основою побудови моделі їх взаємодії, організації соціального партнерства у роботі з дітьми, які стали жертвами насильства

Суб'єктами корекційно-реабілітаційної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства, є: заклад освіти, центр соціально-психологічної реабілітації дітей як заклад соціального захисту, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. На основі аналізу організаційних засади надання допомоги дітям, які стали жертвами домашнього насильства, ми прийшли до висновку, що центр соціально-психологічної реабілітації дітей є оптимальною інституційною формою, що дозволяє організувати комплексну допомогу дітям-жертвам насильства. З урахуванням його підпорядкування службам у справах дітей саме цей орган має взяти функцію координації у розробці й реалізації відповідних програм.

Насильство над дитиною може бути розглянуте як соціальне явище й соціальна проблема. У другому випадку мова йде про психотравмуючу ситуацію. Діти-жертви насильства мають широкий спектр проблем, отже, виникає небезпека порушення їхнього соціального розвитку.

Для розуміння особливостей психосоціальної роботи з дітьми-жертвами насильства виникає необхідність виявити зв'язок насильницьких дій з боку сімейного оточення й розвитком дитини. Психіка дитини страждає не тільки внаслідок насильства щодо них, але й у випадку спостереження за відкритим насильством батьків одним стосовно іншого. Негативний вплив на психіку дитини має відстрочені наслідки. Через переживання травми діти набувають специфічні

емоційні, особистісні, поведінкові характеристики, які позначаються на подальшому житті. Серед головних наслідків – негативні емоційні стани (тривожність, почуття вини й сорому) й фіксація неадекватної самооцінки, порушення поведінки (агресія, пасивність, зухвалість тощо) й навчальної діяльності, соціальна дезадаптація. Для дітей молодшого шкільного віку характерні агресивні прояви, гіперактивність, труднощі у навчанні. Для послаблення дії цих негативних наслідків, забезпечення повноцінного розвитку дитини й становлення її особистості, виникає необхідність надання своєчасної кваліфікованої психосоціальної допомоги.

Аналіз сучасних підходів до надання допомоги дітям – жертвам домашнього насильства дозволив виділити такі: психосоціальний, соціально-педагогічний, психодинамічний, когнітивно-поведінковий, сімейно-орієнтований. З урахуванням особливостей молодшого шкільного віку оптимальним є психосоціальний підхід у подоланні наслідків сімейного насильства. Професійний вплив у цьому випадку спрямовується як на дитину, так і на більш широке соціальне середовище, сім'ю. Цей підхід передбачає активізацію соціальних ресурсів, а також вплив на розвиток дитини.

Нами розроблена програма психосоціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства. Метою програми є зниження ризиків дезадаптації, створення умов для забезпечення повноцінного розвитку дитини, становлення її особистості, зниж шляхом надання своєчасної кваліфікованої психосоціальної допомоги

У розробці ми ґрунтувались на положеннях про шкоду для дитини, важливість створення безпечного середовища й забезпечення прав дитини. В основі програми – вимоги системного й психосоціального підходів, теоретичні положення про роль школи в розвитку дитини, положення вікової психології про особливості молодшого шкільного

віку, а також психологічні й соціальні особливостей розвитку дітей-жертв відповідного віку.

У психосоціальній роботі з дітьми молодшого шкільного віку нами виділено чотири змістові блоки програми: афективний, регулятивний, поведінковий, соціальний. Процесуальний аспект програми розкривається через послідовність етапів: постановка проблеми (діагностика), цілепокладання, планування, виконання, оцінка, завершення. Основу реалізації програми складають такі методи: гра, пісочна терапія, арт-терапія, казкотерапія.

На основі узагальнення різних підходів охарактеризовано методичні особливості діагностичного процесу у психосоціальній роботі з дітьми молодшого шкільного віку. Предметом діагностики є: ознаки насильства, наслідки насильства для розвитку дитини, оцінка внутрішніх і зовнішніх ресурсів. Акцент зроблено на важливості встановлення довірчих відношень та використанні спостереження й проєктивних методик.

Як засіб попередження деформацій соціального розвитку дітей молодшого шкільного віку, які стали жертвами насильства пропонується авторська гра «Подорож до країни мрій».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асанова Н. К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты // *Руководство по предупреждению насилия над детьми* / Под ред. Н. К. Асановой. Москва : ВЛАДОС, 1997
2. Баєва Т. Ф. Соціальна служба в загальноосвітньому навчальному закладі: проблеми, пошуки, перспективи розвитку // *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 2010. № 2. С.10-16
3. Бретт Д. «Жила-была девочка, похожая на тебя...» : Психотерапевтические истории для детей / Дорис Бретт ; перевод с англ. Г. А. Павлова. Москва : Независимая фирма «Класс», 1996. 224 с.
4. Волкова Е. Система защиты детей и подростков от насилия и жестокого обращения. *Социальная педагогика*. 2007. № 4. С.77-79
5. Гайдаренко Н. В., Ярославцева Н.Д. Психологические последствия жестокого обращения с детьми // *Актуальные проблемы современного детства* : сб. науч. тр. Москва, 1994. Вып. 3. С. 42-45.
6. Герасіна Л.М. Насильство як соціальна деструкція // *Вісник Харківського національного університету ім..В.Н.Каразіна*. 2015. № 1148. С.35-40.
7. Гончарова Т. В. Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори виникнення // *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. №4. С. 47-53.
8. Гончарюк К. С. Технологические возможности профилактики жестокого обращения с детьми-сиротами в замещающей семье // *Инновационные технологии работы с семьями, находящимися в трудной жизненной ситуации: региональный опыт социальных преобразований* : мат. Всерос. науч.-практ. конф. 6-7 октября 2016,

- г. Балашов / под ред. О. В. Бессчетновой. Саратов : Саратовский источник, 2016. 296 с.
9. Групповая психотерапевтическая работа с детьми, пережившими насилие / Дж. Г. Мэнделл и [др.] ; пер. с англ. Байгузов А. В. Москва : Генезис.1998. 160 с.
 10. Губенко О.В. Корекція та активізація навчально-пізнавальних здібностей як фактор реабілітації дітей, що зазнали насильства в сім'ї. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 10. С.41-47
 11. Ельцов Д. В. Последствия жестокого обращения с несовершеннолетними в семье// Инновационные технологии работы с семьями, находящимися в трудной жизненной ситуации: региональный опыт социальных преобразований. Балашов: Саратовский источник, 2016. С.102-105
 12. Єсіп О. Попередження насильства в сім'ї: інформаційний тренінг для класних керівників, практичних психологів, соціальних педагогів. *Психолог*. 2009. № 45. С.8-11
 13. Журавлева Т. М., Сафонова Т.Я., Цымбал Е.И. Помощь детям – жертвам насилия. Москва : 2006.112 с.
 14. Запобігання і протидія насильству в сім'ї: Методичні рекомендації для соціальних працівників. Київ : ДЦССМ, 2004. 192 с.
 15. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Практикум по сказкотерапии. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 310 с.
 16. Зиновьева Н. О., Михайлова Н.Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 248 с.
 17. Игровая терапия как способ решения проблем ребенка / Г. Лэндрет, Л. Хоумер, Д. Гловер, Д. Свини. Москва, Воронеж, 2001. 319 с.
 18. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза

- нею / Авт.: Брижик В.О., Журавель Т.В., Кочемировська О.О., Нікітіна О.М., Христова Г.О. / За заг. ред. Журавель Т.В., Христова Г.О. Київ : ТОВ К.І.С., 2010. 238 с.
19. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота : навч. посібник / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверєва, С. Р. Хлеб'юк. Київ, 1997. 392 с.
 20. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. / Авт.: Безпалько О.В., Гурковська Л.П., Журавель Т.В. та ін. За ред. Зверєвої І.Д., Петрочко Ж.В. Київ: Видавничий дім «Калита», 2010. 376 с.
 21. Кузнецова Л.П. Основные технологии социальной работы: Учебное пособие. Владивосток : Изд-во ДВГТУ, 2002. 92 с.
 22. Кузьмина З. Г. Справочник по выявлению и оказанию помощи несовершеннолетним, пострадавшим от жестокого обращения. Санкт-Петербург : Врачи детям, 2010. 92 с.
 23. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота з людьми, які зазнали насильства в сім'ї. *Соціальна робота (теорія і практика)*: підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ: Каравела, 2009. С.319-338
 24. Максимова Н. Ю., Мілютіна К.Л. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства. Київ : Комітет сприяння захисту прав дітей, 2003. 344 с.
 25. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують корекційні програми для осіб, які вчинили насильство в сім'ї / Укладачі: Мустафаєв Г.М. Довгаль І.І. Київ, 2011. 192 с.
 26. Методичні матеріали для працівників освіти, спрямовані на покращення алгоритму виявлення випадків насильства щодо дітей / Буров С., Онишко Ю., Смилова Л., Ясиновська. Київ, 2007. 56 с.
 27. Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству : монографія / А. О. Галай, В. О. Галай, Л. О. Головка, В. В. Муранова та ін. / За заг. ред. А. О. Галай. Київ : КНТ, 2014. 160 с.

28. Мірошніченко А. В. Насильство в сім'ї // *Правова освіта* URL: http://pravovaosvita.ucoz.ua/publ/nasilstvo_v_sim_39_ji/1-1-0-13 (дата звернення 12.09.2022)
29. Моніторинг стану виконання законодавства України щодо протидії насильству в сім'ї. 2001–2011 роки / Кол. авт.: О.М. Бандурка, О.Ф. Бондаренко, В.О. Брижик, та ін.; заг. ред. О.М. Бандурки, К.Б. Левченко.. Харків : Видавництво «Права людини», 2011. 240 с.
30. Науменко О. Про насильство в сім'ї // *Психологічна газета*. 2010. №9. С. 3-8.
31. Николаєва В. Соціальна реабілітація як одна з перспективних технологій сучасності // *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 2007. № 4. С.4-9
32. Новые направления в игровой терапии : проблемы процесс и особые популяции / Гарри Л. Лэндрет (ред.) ; Л. Р. Мошинская (пер.с англ.). Москва : Когито-Центр, 2007. 478 с.
33. Оклендер В. Окна в мир ребенка. Руководство по детской психотерапии. Москва : КЛАСС, 2010. 336 с.
34. Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів: навчально-методичний посібник / Авт. кол.: Бондаренко Т.В., Гришко А.А., Журавель Т.В., Зверева І.Д. та ін. / За заг. ред. І.Д. Зверєвої Київ : «Версо 04», 2011 672 с.
35. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми : методичний посібник для освітян / Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Ясеновська М. Е. / За заг. ред. Безпалько О. В. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2010. 242 с.
36. Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї. Наказ Міністерства України у

справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2009 №3131/386.

37. Про запобігання і протидію домашньому насильству. Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VII URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення 18.09.2022)
38. Про затвердження Положення про центр медико-соціальної реабілітації дітей. Постанова КМУ від 06.09.1996 № 1072
39. Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України. Наказ міністерства освіти і науки України від 22.05.2018 № 509
40. Про затвердження Порядку здійснення центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді соціального інспектування сімей, дітей та молоді, які опинилися у складних життєвих обставинах» Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 27.05.2010 р. № 1480 URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0569-10> (дата звернення 18.09.2022)
41. Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.03 № 616 URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=616-2003-%EF> (дата звернення 18.09.2022)
42. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» Наказ Державного комітету України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.2004 № 5/34/24/11 URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0099-04> (дата звернення 18.09.2022)

43. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах». Наказ Мінсім'ямолодьспорту, МОЗ, МОН, Мінпраці, Мінтранспорту, МВС, Держдепартаменту з питань виконання покарань від 14.06.2006 № 1983/388/452/221/556/596/106 URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0917-09> (дата звернення 18.09.2022)
44. Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей. Постанова КМУ від 28.01.2004 № 87
45. Про затвердження типових положень про денний центр соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, та спеціалізовану службу первинного соціально-психологічного консультування осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі. Постанова КМУ від 21.08.2019 № 824
46. Про попередження насильства в сім'ї. Закон України від 15 листопада 2001 року №2789-III URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення 18.09.2022)
47. Про охорону дитинства. Закон України від 15 листопада 2001 року №2789-III URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення 18.09.2022)
48. Про соціальну роботу з сім'єю, дітьми та молоддю. Закон України від 15 листопада 2001 року №2789-III URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення 18.09.2022)
49. Психология социальной работы : учеб. для вузов / О. Н. Александрова, О. Н. Боголюбова, Н. Л. Васильева и [др.] ; под ред. М.А. Гулиной. Санкт Петербург : Питер, 2002. 350 с.
50. Психосоціальна допомога в роботі з кризовою особистістю : навчальний посібник / наук. ред. та керівник проблем. групи Л. М. Вольнова. Київ , 2012. 275 с.

51. Рубан Т. В. Історичні корені насильства дітей у сім'ї // *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. № 2. С.71-75
52. Руководство по предупреждению насилия над детьми / под ред. Н. К. Асановой. Москва, 1999. 347 с.
53. Рутман А. Оказание медико-психологической и правовой помощи детям и подросткам, пострадавшим от насилия : методические рекомендации. Ярославль, 1996. 138 с.
54. Свистунова С. Насилие в семье URL: <http://mayak.rfn.ru/schedules/112/9458.html> (дата зверення 18.09.2022)
55. Сергеева С.Г. Арт – терапия как средство неявной диагностики внутреннего мира ребенка // *Социальная работа в поликультурном обществе: Материалы Международной научно-практической конференции 30-31 мая 2011 г.* / Под ред. О.В. Солодянкиной. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет». 2011. С.118
56. Смагін І., Арешонков В., Смагіна Т. Протидія жорстокому поводженню з дитиною. Соціально-правовий захист дитинства. Житомир: ОППО, 2006. С.96-111
57. Соціальна робота: В 3-ч. Ч.3: Робота з конкретними групами клієнтів /А.М.Бойко, Н.Б.Бондаренко, О.С.Брижовата та ін.; За ред Т.В.Семигіної та І.М.Григи. Київ: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 166 с.
58. Стромило А. П., Мукомел С.А. Насильство над дітьми та його наслідки // *Вісник Черкаського університету*. 2010. № 121. С. 140-143.
59. Стрыгина С. В. Задача совершенствования законодательства о противодействии семейному насилию. Инновационные технологии работы с семьями, находящимися в трудной жизненной ситуации:

- региональный опыт социальных преобразований : матер. Всерос. науч.-практ. конф. 6-7 октября 2016, г. Балашов / под ред. О. В. Бессчетновой. Саратов : Саратовский источник, 2016. С.247
60. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса. Санкт Петербург : Питер, 2001. 272 с.
 61. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник. Київ : ДЦССМ, 2002. 132 с.
 62. Фирсов М.В. Технология социальной работы: учеб.пособие для вузов. Москва: Академический проект, 2007. 432 с.
 63. Холостова Е.И. Социальная работа с семьей: Учебное пособие. Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2007. 212 с.
 64. Черняк О. Попередження насильства у навчально-виховному закладі. *Психолог*. 2010. № 6. С.12-14

Додаток А

**КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Я, Романова Діана Олегівна, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

15.10.2022
(дата)

(підпис)

Діана Романова
(ім'я, прізвище)

Додаток Б**Методичні прийоми психосоціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, які стали жертвами домашнього насильства****Проективна методика «Кущ троянд»**

Цю методику можна використовувати як з дітьми дошкільного віку (5-6 років), так і з підлітками та дорослими, які відчувають труднощі у вираженні власних почуттів.

Мета: методика дозволяє виявити емоційний стан дитини, якість та характер її взаєностосунків з оточуючими людьми та навколишнім світом загалом, її психофізичний ресурс. Окрім того, за допомогою методики можна виявити зазанане дитиною фізичне чи/та психічне насильство.

Необхідний матеріал: альбомний аркуш та набір олівців або фарб. Краще запропонувати дитині вибір – нехай вона сама визначається, чим хоче малювати: фарбами чи олівцями.

Інструкція з проведення: для успішної роботи за даною методикою потрібно, щоб дитина була у спокійному розслабленому стані, тому перед початком їй слід запропонувати невеличку релаксаційну вправу:

«Зараз я попрошу тебе закрити очі, спробуй забути про те, що тебе оточує... відчуй власне тіло, прислухайся до власного дихання... відчуй, як повітря проходить через рот і ніс та наповнює твої груди. Уяви собі, що твоє дихання схоже на хвилі, які знаходять на берег. Кожна хвиля приносить заспокоєння. Відчуй, як розслабляється твоє тіло: шия, плечі, живіт, ноги. Усе тіло стає розслабленим і теплим».

Після того як дитина виконає вправу з релаксації, можна переходити безпосередньо до самого завдання. Дитина продовжує сидіти із заплющеними очима та слухає такі запитання: «Уяви собі, що ти перетворився на кущ троянд. Як ти виглядаєш? Великий чи маленький? Високий чи низький, з квітами чи шипами? Які у тебе

стебло або гілки? Чи є в тебе коріння, чи його немає? Вони довгі чи покручені? Поглянь навколо, де ти знаходишся: у місті, в селі, на клумбі, у вазі чи в лісі? Можливо, ти пробиваєшся крізь бетон чи ростеш всередині чогось. Що навколо тебе: люди, птахи, дерева чи тварини? Може, якийсь птах звів гніздо на твоїх гілках або хтось сховався у твоєму корінні? Чи є навколо тебе загорода чи паркан, що тебе оточує. Хто за тобою доглядає, піклується? Яка погода надворі? Що відбувається з тобою, коли змінюються пори року та стає холодно? Не забувай, що ти кущ троянд. Через хвилину я попрошу тебе відкрити очі і намалювати себе у вигляді куща троянд, а потім ти розкажеш мені про нього... Отож хвилину пройшла, відкривай очі». Дитині дається час, щоб вона могла намалювати себе у вигляді куща троянд.

На що звертати увагу, аналізуючи малюнок:

1. Розмір. Чим меншого розміру намальований кущ троянд відносно цілого аркуша, тим невпевненіше відчуває себе дитина і, відповідно, його самооцінка занижена. Звідси виникають почуття провини та страх покарання чи приниження. Якщо, навпаки, дитина зобразила кущ, який «майже не вміщується» на аркуші, це може свідчити про бажання дитини вирватись за межі дійсності, а також може вказувати на сильну егоцентричну позицію як спосіб захиститися від оточуючих чи спосіб пошуку вигоди для себе через свою хворобу.

2. Кольори, в яких зображено кущ. Якщо дитина обрала неприродні для куща троянд кольори, це говорить про те, що емоційний фон у дитини не надто життєрадісний, існують емоційні блоки і конфлікти, які не дозволяють адекватно сприймати навколишній світ. Яскраві теплі кольори і тони свідчать про гармонійний розвиток дитини.

3. Характеристики емоційного стану дитини. На існуючий страх дитини перед чимось чи відчуття загрози вказують намальовані паркан чи частокіл навколо куща. Зірвані чи зламані квіти також можуть свідчити про те, що розвиток дитини відбувається не надто сприятливо.

Кущ, який росте на асфальті, оточений не притаманними рослинні конструкціями, свідчить про існування у дитини почуття загрози та постійної емоційної напруги.

4. За спостереженнями автора методики (Джон Алан), діти зі стабільним психоемоційним станом починали малювати кущ із середини аркуша і зображали позитивні образи, такі як сонце, небо, інші квіти й дерева, тваринки. Тим часом діти з нестабільним емоційним станом малювали в нижній частині аркуша, і їхні малюнки мали значно менше різних деталей та об'єктів. Однак зовнішня характеристика малюнка дає лише частину уявлення про психологічний стан дитини. Задаючи дитині запитання, можна багато чого почути про те, як дитина сама характеризує свій малюнок.

Діти зі стабільним психоемоційним станом говорять такі фрази: «Я живу на красивому полі, у мене багато друзів. Про мене піклується мама. Я весь у квітах, мої маленькі шипи захищають мене». Від дітей із нестабільним психоемоційним станом можна почути таке: «Я расту в пустелі, про мене ніхто не піклується. Мої шипи п'ють кров, вони дуже злі. Квітки дуже самотньо та сумно». Із таких висловів дітей можна багато чого дізнатися про їхнє життя та почуття.

Запитання дитині про її малюнок

Для аналізу малюнка спеціалісту варто задати дитині кілька додаткових запитань, які допоможуть дитині повніше охарактеризувати свій кущ троянд. Запитання можуть бути такими: «Розкажи мені про твої квіти та листя. В тебе є шипи, які вони? А як ти захищаєшся, якщо в тебе немає шипів? Ти добрий чи злий кущ? Розкажи мені про свої корені. Де ти живеш і чи подобається тобі тут? Хто і як про тебе піклується? Тобі це подобається? Розкажи про життя цього куща троянд». Спеціалісти самі можуть формулювати запитання залежно від малюнка дитини та її емоційного стану, практичного досвіду роботи й рівня довіри, який склався у стосунках із дитиною.

Методика «Три малюнки»

Цю методику можна використовувати з дітьми молодшого шкільного віку і, в разі необхідності, з дорослими.

Мета: оцінювання емоційного стану дитини, ставлення до власного майбутнього, стосунків із членами родини, найближчим оточенням та з метою пошуку ресурсів для надання дитині підтримки.

Необхідний матеріал: три альбомні аркуші, кольорові олівці.

Інструкція: дитині дають три альбомні аркуші та просять: «Намалюй, будь ласка, на одному аркуші Сьогодні, на другому – Завтра, а на третьому – Майбутнє. Зобрази їх так, як ти це бачиш».

На що слід звернути увагу психологу під час аналізу малюнка:

Для аналізу однаково важливі всі три малюнки. Малюнок «Сьогодні» відображає, як на сьогодні складається ситуація в житті, у сім'ї дитини; «Завтра» передає відчуття дитини, що буде завтра, наскільки вона впевнена в тому, що буде, і хто буде поруч з нею тощо; малюнок «Майбутнє» дає психологу інформацію про те, як дитина бачить своє майбутнє, хто в ньому є з рідних, а кого вона не показала, як дитина характеризує своє майбутнє сама.

Інформація щодо малюнків, отримана від дитини за допомогою додаткових запитань, дає спеціалістові уявлення про те:

- 1) як дитина почуває себе в родині;
- 2) хто її підтримує;
- 3) з ким має близькі стосунки;
- 4) які внутрішні та зовнішні конфлікти переживає.

Важливо також звертати увагу на графічні образи на малюнках та їхні кольори.

Методику можна застосовувати декілька разів із певними проміжками часу, наприклад у 2-3 місяці, якщо психологу важливо побачити, як змінюється сприйняття і ставлення дитини до ситуації.

Методика «Кактус»

Цю методику можна проводити з дітьми починаючи від 4 років, а також із дітьми молодшого шкільного віку.

Мета: виявлення **емоційного стану** дитини, наявності агресії, її спрямованості та інтенсивності.

Необхідний матеріал: аркуш альбомного формату, олівці, можна кольорові.

Інструкція: психолог просить дитину намалювати на аркуші паперу кактус таким, як вона собі його уявляє. Відповідей на додаткові запитання дитини не передбачено. Дитині слід дати стільки часу, скільки їй потрібно. Після завершення малювання з нею проводять бесіду такого змісту.

- Розкажи, будь ласка, про цей кактус.
- Він домашній чи дикий? Де він росте?
- Чи можна його торкнутися? Як він на це відреагує?
- Чи подобається кактусу, коли про нього піклуються? Хто це робить найчастіше?
- Чи є у кактуса сусіди? Хто вони, чи дружить він з ними?
- Коли кактус виросте, що в ньому зміниться? Яким він стане?

Спеціалісти самі можуть формулювати запитання залежно від малюнка дитини та її емоційного стану, досвіду та рівня довіри, який сформувався у стосунках з дитиною.

На що звертати увагу на малюнку:

Про агресивність дитини можуть свідчити зображені голки, які добре видно, вони сильно стирчать із кактуса та щільно розміщені на ньому.

Звертайте увагу на коментарі дитини про голки:

- переривчасті лінії та сильний натиск можуть свідчити про імпульсивність дитини й підвищений тонус м'язів;

- дуже великий малюнок у центрі аркуша чи на весь аркуш говорить про егоцентризм дитини;
- маленький малюночок у нижній частині аркуша свідчить про занижену самооцінку, невпевненість у собі, схильність до залежності від когось;
- якщо кактус намальовано з неприродними відростками незвичної форми та довжини – це є виявом демонстративності;
- зигзаг по контуру кактусу чи всередині свідчить про скритність та обережність;
- використання темних кольорів, внутрішнього штрихування та переривчастих ліній є виявом тривожності.

Дівчатка часто малюють квітки, бантики та інші прикраси на кактусах, що є виявом жіночності та кокетства.

Діти-екстраверти малюють поряд ще й інші кактуси, квіти, дерева, траву тощо, тимчасом як інтроверти зображають лише один кактус. Якщо кактус намальований у горщику для квітів, це означає, що дитина прагне домашнього захисту та комфорту.

Методика «Чарівна родина»

Ця методика добре підходить як для дітей дошкільного віку, так і для школярів.

Мета: вивчення мікроклімату в родині, з'ясування емоційних зв'язків дитини окремо з кожним членом родини, ресурсів усієї родини.

Необхідний матеріал: аркуш альбомного формату, кольорові олівці.

Інструкція: дитина отримує аркуш паперу. Психолог звертається до неї: «Ти віриш у чудеса? Уяви собі, що одного дня, коли всі-всі члени твоєї родини були вдома, хтось задзвонив у двері. Батько чи мати пішли відкривати двері, і всі побачили чарівну фею, яка взяла й перетворила її/його на... Намалюй, в кого/чи на що перетворила фея всіх членів твоєї

родини, і не забудь про себе. Давай починати малювати з того, хто першим відкрив двері феї».

На що звертати увагу, аналізуючи малюнок:

- на положення всіх зображених членів родини відносно один одного;
- в якій частині аркуша намальована сама дитина;
- хто намальований поруч із нею;
- чи всі члени родини зображені, чи когось із них немає на малюнку.

Зверніть увагу на якість та характеристики тих предметів, на які перетворила фея членів родини. Попросіть дитину розповісти вам про кожен із них, з'ясуйте, чому саме на цей предмет чи в цю істоту перетворила їх фея, як тепер цей родич себе відчуває та що б він сказав дитині в такому стані.

Зверніть увагу на те, що члени родини, які є важливими для дитини й мають емоційні зв'язки з нею, будуть зображені у вигляді істот і поруч із дитиною. Чим ближче до дитини намальований образ, тим сильніші їхні емоційні зв'язки в реальному житті, і навпаки, образи неістот та віддалене від дитини місцезнаходження на аркуші свідчать про не дуже тісні стосунки з дитиною.

Методика «Якби в тебе була чарівна паличка»

Мета: вивчення внутрішніх, прихованих бажань та переживань молодшого школяра.

Інструкція: психолог звертається до дитини: «Уяви собі, що в тебе є чарівна паличка, яка виконує бажання. Які б три бажання ти загадав/ла? Але їх усього три, тому добре подумай перед тим як відповідати».

Практичний досвід свідчить, що дитині молодшого шкільного віку краще пропонувати аби вона одночасно обирала не одне, а декілька

бажань. Аналіз бажань здійснюється за змістом, наприклад дитина може сказати: «Я б хотіла, щоб моя мама та я ніколи не хворіли», «Я хочу щоб я більше не приймала ліків». Такі бажання можуть бути висловлені разом зі звичайними дитячими бажаннями, такими як «Хочу мати велосипед» або «Щоб ми із татом поїхали на рибалку».

Спеціалістам слід звертати увагу на те, для кого дитина загадує бажання: для себе чи для інших. Особи для яких дитина загадує бажання, є для неї важливими, однак залежно від контексту самого бажання (позитивного чи негативного) аналізуються її взаємини з ними.

Методика «Лист»

Ця методика передбачає вміння дитини читати та писати. Вік є не головним показником у даному випадку.

Мета: методика має широкий спектр використання залежно від потреб дитини та родини.

Методика «Лист» –спеціаліст може написати дитині дружнього листа, в якому нагадає про ті розмови, які дитина мала із фахівцем раніше, і про те що в разі потреби він/вона завжди може звернутися за допомогою чи консультацією.

У випадку із молодшими дітьми такі листи доцільно використовувати з метою заохочення позитивної поведінки дитини. Окрім того, подібні листи може писати і сама дитина своїм батькам, родичам або навіть спеціалісту. Вони допомагають там, де ситуація ускладнена конфліктами, оскільки у дитини чи батьків є добра нагода виразити власні почуття, думки і переживання у письмовій формі.

Вправа «Малюнок руки»

Мета: акцентувати увагу дитини на людях, які можуть надати підтримку та відповісти на запитання стосовно ВІЛінфекції.

Дитині пропонується обвести на папері власну руку олівцем та записати всередині руки та пальців всіх тих людей, до яких вона може звернутися із запитаннями.

Крім промальовування руки можливий інший варіант: квітка, яку дитина може подарувати одній обраній людині, зображеній на малюнку.

Вправа «Моя сім'я»

Мета: акцентувати увагу дитини на дорослих, які є поруч, і на тих заняттях та цікавих справах, які можна робити разом.

Зі старшими дітьми вправу можна розпочати з вірша:

Любили тебя без особых причин

За то, что ты – внук,

За то, что ты – сын,

За то, что малыш,

За то, что растешь,

За то, что на папу и маму похож.

И эта любовь до конца твоих дней

Останется тайной опорой твоей.

В. Берестов

Можна спитати дитину, як вона зрозуміла ці слова автора вірша.

Далі фахівець просить дитину називати по одному всіх членів родини та самостійно чи за допомогою психолога перелічити їх на аркуші. Далі, йдучи за списком, соціальний працівник просить дитину подумати та назвати всі ті справи, які можна робити з кожним із цих людей, і в чому він/вона може допомогти.

Наприклад, Мама: Тато:

– товаришувати – бешкетувати

– говорити – їздити на відпочинок

– порадитися – суворо говорити

– сумувати – хвилюватися

– робити домашнє завдання

Бабуся: Сестричка:

– дивитися телевізор – бігати

– смачно поїсти – грати в піжмурки

– приголубитися – ділитися смачненьким

Дідусь: запрошувати на день народження; бешкетувати; товаришувати; кататися на мотоциклі; їсти багато цукерок

Обов'язково варто більш детально поговорити з дитиною про кожну справу, яку вона називає стосовно кожного члена родини. Щоб дитина могла краще описати спільну діяльність та почуття, які в неї виникають, задавайте їй уточнювальні запитання. Це може допомогти дитині глибше усвідомити цінність тих людей, які є поруч із нею, які люблять та піклуються про неї, і які готові в будь-яку хвилину допомогти їй.

Гра «Чарівна скринька»

Мета: сприяти формуванню у дитини розуміння того, що в кожній людини є особисті цінності.

Запропонуйте дитині намалювати скриньку. Як тільки скринька буде готова, нехай дитина уявно покладе до неї цінності та таємниці, які вона хоче сховати від оточення. Ключ від скриньки можна давати лише тим людям, яких зазначено на малюнку руки.

Казка про щастя

(автор - Кормило О., викладач Тернопільського національного педагогічного університету)

Відбувалися ці події дуже давно. В одному невеликому містечку жили батько та три сини. Жили вони дружно, допомагали батькові поратись у полі: зорати землю, засіяти, зібрати врожай. Так проходили

роки. З кожним роком батько відчував, що сил у нього все менше й менше. І ось одного разу зібрав батько своїх синів і каже їм:

– Сини мої, відчуваю я, що не в силі більше піклуватись про вас. Залишаю вам усе своє багатство, бережіть його, примножуйте, допомагайте один одному і зумійте бути щасливими. І з цими словами на устах батько помер.

Задумались брати, що ж мав на увазі батько, говорячи: «... зумійте бути щасливими». Що ж воно таке – щастя? Де його можна знайти?

Вирішили брати пошукати свого щастя. Довго ходили вони містами і селами, запитуючи жителів, що ж воно таке щастя, де можна його знайти. Отримували багато відповідей на ці запитання, та єдиної відповіді усе ж таки не знайшли.

Коли повертались брати вже додому, вирішили скоротити свій шлях і піти через ліс. Іде старший брат, дивиться – прямо перед ним широка яма, а в ямі Щастя сидить.

– Чого ти хочеш? – запитує його Щастя.

Не довго думаючи, відповідає старший брат: «Ніколи не працювати, але бути завжди ситим».

– Гаразд, – посміхнулося Щастя, – не будеш ти працювати, та будеш завжди ситий. Але не в цьому щастя.

Здивувався брат, чому йому так відповіло Щастя, адже він не буде працювати, і завжди матиме вдосталь їжі. Невже він не буде щасливим?

Іде тією самою стежинкою середній брат, і теж побачив цю ж яму, в якій сидить Щастя.

– Чого ти хочеш? – запитує його Щастя.

– Хотів би мати багато-багато грошей, і таким чином бути щасливим. Адже тоді все можна буде купити.

– Гаразд, – відповіло Щастя, – твоя воля.

Пішов середній брат, думаючи, що він – найщасливіша людина у світі.

Іде наймолодший брат. І треба ж такому статись – теж побачив цю яму.

– Чого ти хочеш? – запитує його Щастя.

– А ти чого? – запитує наймолодший брат Щастя.

– А мені б вибратись із цієї ями, – відповіло Щастя.

Подав руку Щастю наймолодший брат, допоміг вибратись і пішов своєю дорогою.

– А що ж Щастя, – запитаєте ви? ...А Щастя побігло за ним...

Запитання до казки:

1. Що таке, на вашу думку, щастя?
2. Як ви вважаєте, хто з трьох братів стане найщасливішим і чому?
3. Як ви вважаєте, щастя потрібно шукати чи будувати власноруч?
4. Поясніть відомий вислів: «Хочеш бути щасливим – будь ним!»

Правильне життя

(автор - Михайленко О., студентка Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова)

У якомусь-то краї, а в якому – не пам'ятаю, жила собі Квіточка. В неї було гарне вбрання, яке складалось із семи пелюсток, сім пелюсток – сім кольорів.

Ось одного чудового ранку, коли наша Квіточка ще спала, до неї завітала тітонька Лінь.

Вона була така приємна, ввічлива, улеслива. Вона загортала Квіточку-семицвіточку в ковдру і шептала їй на вушко: «Люба, спи, ну навіщо тобі вставати так рано, робити якусь ранкову зарядку, вмиватись, чистити зуби? Ну кому це потрібно?! Не вставай, поспи ще трошки, поспи...» І Квіточка-семицвіточка, піддавшись Ліні, повернулась на іншій бік і заснула. А прокинувшись, навіть не помітила збляклої пелюстки у своєму вбранні. Вставши, Квіточка-семицвіточка вирішила приготувати собі сніданок, а тітонька Лінь тут як тут: «Покинь ти це

дурне діло, стільки часу втрачати, з'їси бутерброд та й годі по тому!».
Квіточка так і зробила, але знову не помітила, як ще одна пелюстка втратила своє яскраве забарвлення.

І ось стала наша Квіточка товаришувати з тітонькою Лінню: рано не встає, зарядку не робить, не вмивається, зуби не чистить, дім не прибирає. А посуду в неї брудного назбиралось, у-у-у-у...

Одного дня, коли все на сонці вигравало і виблискувало чудовими барвами, наша брудна, невмивана, голодна та похмура Квіточка-семицвіточка пішла на прогулянку. І що б Ви думали, зустріла свою давню знайому, таку саму Квіточку, а та прекрасно виглядає, така гарна, чистенька, пелюстки блищать кожна по-своєму, навколо розноситься прекрасний аромат. Подивилась на себе наша Квіточка-семицвіточка і соромно їй стало – брудна, пелюстки зім'яті, колір втратили, не блищать, а аромат... зовсім не той, що був колись.

«Ну ні, – подумала Квіточка, – так більше не буде: вижену Лінь зі свого дому і почну правильне життя!»

А ви думаєте правильно жити – це як?

Запитання до казки:

1. Що таке, на вашу думку, лінь і чому вона заважає нам у житті?
2. Чому пелюстки Квіточки"семицвіточки після її зустрічі з Лінню почали втрачати свій колір?
3. Як Квіточці"семицвіточці відновити яскраве забарвлення своїх пелюсток?

Дидактична гра: Сім пелюсток.

Маємо сім різнокольорових пелюсток з картону. Кожна означає певний аспект здорового способу життя. Діти мають назвати всі аспекти та разом зі спеціалістом скласти пелюстку до пелюстки і отримати Квіточку-семицвіточку, героїню нашої казки. (Сім аспектів здорового

способу життя: спорт, здорове харчування, гігієна, чистий одяг, чиста оселя, гарний настрій, відсутність згубних звичок).